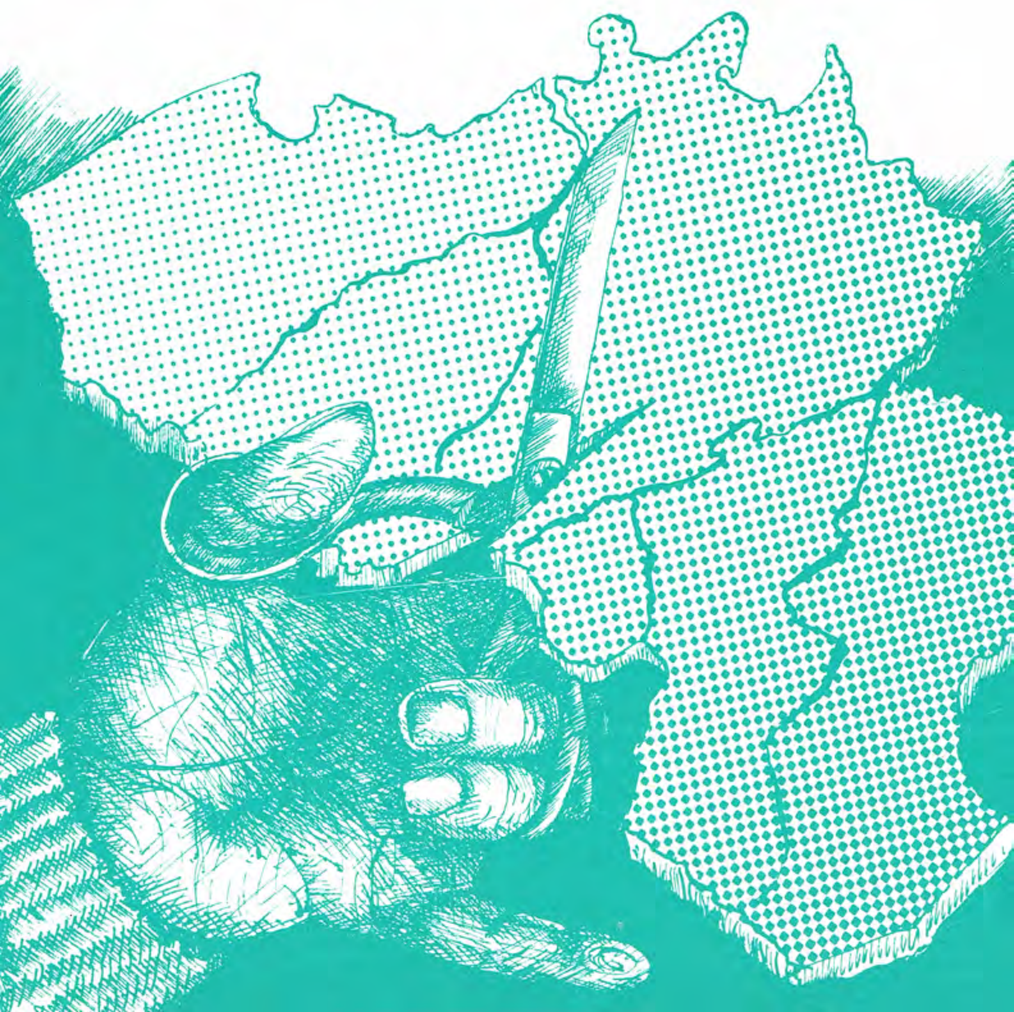
BELGIE

DE AS 104/105

de AS

anarchistisch tijdschrift

Een en twintigste jaargang, nr. 104, najaar 1993 / Twee en twintigste jaargang, nr. 105, winter 1994.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: f28,-; buiten Benelux f34,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Machteld Bakker, Aat Brand, Francis Faes, Eric Goeman, Marli Huijer, Roger Jacobs, Jan Moulaert, André de Raaij, Hein Westerouen van Meeteren, Dick de Winter.

EEN WITLOFMONARCHIE IN DE GREEP VAN HET POPULISME

Eric Goeman

"La Belgique qu'elle crève" riep Vlaams Blok volksvertegenwoordiger Joris Van Hauthem tijdens het debat over de staatshervorming in het parlement. "Leve de republiek. Vive Julien Lahaut" riep ex-beursgoeroe, Ferrarimaniak en volksvertegenwoordiger Jean-Pierre van Rossem tijdens de kroningsplechtigheid van Albert II in het parlement. (Julien Lahaut was een communistisch voorman en volksvertegenwoordiger die tijdens de eedaflegging in 1951 van Boudewijn I "Vive la république" riep. Hij werd enkele dagen later voor zijn huis vermoord. De aanslag is nooit opgehelderd. Een bekend fenoneem, een soort constante in de Belgische samenleving.)

Voor Nederlanders lijkt België een woelig bananenrepubliekje, een permanent buitenverblijf voor de Italiaanse mafia. Ik moet sommigen teleurstellen: het is hier helemaal niet woelig, er groeien geen bananen, we zijn geen republiek en Brussel is geen buitenverblijf maar de hoofdzetel van de internationale

geldmafia. De nationale groente is witlof, constitutioneel zijn we een wankele monarchie waar de rust van de onverschilligheid heerst. Er leven twee volkjes, Walen en Vlamingen, gescheiden door hun eigen Muur, Brussel, de grootste bouwput van Europa. Op cruciale momenten, zoals wanneer een domme wielrenner drie dagen in het geel fietst in de Ronde van Frankrijk, wanneer de nationale ploeg zich plaatst voor de eindronde van de Wereldbeker Voetbal, wanneer een koning doodgaat en zijn volk troosteloos achterlaat of wanneer de Poolse paus eventjes neerstrijkt, worden die twee volkjes eventjes Belg, eventjes één. Tijdens de rest van de geschiedenis gaat elk hun doodlopend spoor.

Toch bezit dat kleine landje, die "gebochelde grap" volgens Johan Anthierens, een grote en nooit aflatende nieuwswaarde. Voor het buitenland lijkt het een permanente Weimarrepubliek vol chaos en sociale onrust, een beleggersparadijs voor vrouwenhandelaars, hormonensmokkelaars en drugsbaronnen, een autoritair en corrupt staatsapparaat, een racistische nachtmerrie waarin de opmars van de zwarte horden groeit als kool, een land met meer weermannen dan vrouwen in de politiek en met meer regeringen dan weermannen, een stortplaats voor internationaal afval, een afvalplaats voor internationaal beton, een sterke staat met de grootste schuld, een geografische bult. Dat is het allemaal en nog veel meer.

Binnen- en buitenland werden opgeschrikt toen op 24 november 1991 na nationale verkiezingen het politieke landschap grondig door elkaargeschud werd: de grote traditionele politieke families van sociaal-, christen- en Vlaamse democraten werden in de vernieling gereden door een ongehoord groot aantal blanco stemmen, maar vooral door de onstuitbare opmars van twee kleine partijen: Vlaams Blok en Rossem. *The New York Times* blokletterde op de voorpagina van 25 november: "Belgian voters are mad as hell!". De media en de kiezer kregen de schuld voor de politieke aardverschuiving, zo is dat nu eenmaal in een kiezersdemocratie. De verliezers krakeelden even, trokken daarna de schouders op en vormden opnieuw dezelfde regering, zo is dat nu eenmaal in een parlementaire democratie.

Intussen zijn we in België een belangrijke electorale confrontatie genaderd in 1994: verkiezingen voor het Europees Parlement in juni en gemeenteraadsverkiezingen in oktober. In 1995 volgen dan opnieuw de nationale verkiezingen waarbij we zullen zien of er iets veranderd is in het electoraal gedrag van vooral de Vlaamse kiezer.

Voor we zoeken naar specifieke oorzaken en kenmerken van de opmars van extreem-rechts in Vlaanderen is het toch belangrijk om te beseffen dat de hergroepering van het politieke rechtse krachtenveld via de crisis van het monopoliekapitalisme en de politieke democratie uitloopt op het herstel van radicaal-rechts door middel van de ideologische hegemonie van een autoritair populisme (gemaskeerd door de rituelen van de formele parlementaire democratie) op Europees vlak. Nieuw Rechts organiseert de ontevredenheid van de uitgesloten en overheerste massa's op een populistische manier; ze articuleert de roep van onderop tegen morele vervuiling en stijgende criminaliteit, de roep om discipline en law and order en ze reconstrueert de morele crisis van de overheerste klassen die de crisis ondergaan als een ontwrichting

van traditionele leefwijzen, als een afbraak van oude normen en waarden.
Op die manier maakt de sociaal-economische crisis gecombineerd met de crisis van het regime (het ongeloof in en het wantrouwen tegenover de politiek) de weg vrij voor een regime van autoritair populisme 'in naam van het volk'. Het populisme zoals we zullen zien zowel in zijn links-libertijnse vorm (Rossem) als in zijn rechts-radicale vorm (Vlaams Blok) is niet zomaar een beweging die als een bloedzuiger kleeft op de versplinterde aderen van de fin-de-siècle samenleving op het einde van de twintigste eeuw, maar het is ook de beweging die vorm geeft aan de politieke desintegratie en morele wanorde, het reconstrueren van het kleinburgerlijke slagveld van sentimenten tot een autoritair regime.
We gaan eerst op zoek naar historische, sociaal-economische en politieke achtergronden en voorwaarden die noodzakelijk zijn om de opmars van het Vlaams Blok te begrijpen, niet als een brutale barst in het Belgische politieke landschap maar als een continue aanwezige crisis van het historische Belgische regime, versterkt door rechtskatholieke volksnationalistische Vlaamse sentimenten, de crisis van de sociaaldemocratische verzorgingsstaat, de nooit begonnen culturele en economische integratie van migranten, hetgeen geleid heeft tot een stedelijke segregatie op sociaal-economische basis binnen de verpauperde negentiende eeuwse gordels van de grote steden, en last but not least de allesvernietigende depolitisering van de middenklassen die geleid heeft tot de anti-politieke vertrouwenscrisis tegenover de parlementaire democratische staat.
Het is eigenlijk onmogelijk, zoals sommigen ten onrechte denken, een gemeenschappelijke historische oorsprong te vinden voor Vlaanderen en Wallonië. Tijdens het Ancien Regime bestonden er geen Waalse en Vlaamse gemeenschappen, de huidige territoria waren verdeeld in verschillende vorstendommen die voor een groot deel hun stempel zijn blijven drukken op de regionale gevoelens.
In de middeleeuwen werd het huidige Vlaanderen één van de rijkste gewesten van Europa, in de zestiende eeuw moest Venetië zelfs zijn dominerende economische rol afstaan aan Antwerpen. Die economische macht heeft Vlaanderen echter nooit kunnen omzetten in politieke macht, het ging op in de grote politieke opbouw van het Habsburgse Rijk. Terwijl de economische macht van het Spaanse Rijk van Filips II in Antwerpen en de 'Nederlandse voortuin' blijft, huist de politieke macht in Madrid. Spanje slaagt er wel in Vlaanderen om te toveren tot een permanent slagveld waarop het zijn oorlogen uitvecht met Frankrijk, Engeland en de Verenigde Provincies. In verzet tegen de politieke hegemonie van het vorstelijk absolutisme scheurden de Nederlanden en werd Vlaanderen weggedrukt uit het centrum van de wereldeconomie. De Vlaamse cultuur werd geïsoleerd en de nieuwe staatkundige en godsdienstige grenzen (katholicisme/protestantisme) beletten Vlaanderen te participeren in de Hollandse Gouden Eeuw, hetgeen niet alleen leidde tot economische maar ook tot culturele achterstand omdat het geestesleven zich in snel tempo ontwikkelde.

VLAAMSE BEWEGING

Een eerste aanzet van Vlaams nationaal bewustzijn vond een voedingsbodem in

de achttiende eeuw toen de adel en de burgerij, vooral geconcentreerd in Brussel en enkele grote steden, die het economische en geestesleven domineerden zich enkel bedienden van de Franse taal. Na de Franse revolutie werd Vlaanderen politiek geïntegreerd binnen Frankrijk waarbij de veroveraars de Franse taal oplegden als enige officiële taal. Door de hereniging van de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 hernieuwde zich de vorming van een Vlaams nationalisme maar de hereniging was enerzijds totaal impopulair want opgedrongen en de Franse taal totaal ingeburgerd in de kringen die het sociaal-economische leven domineerden. Dat leidde in de heersende kringen tot een Belgisch nationaal bewustzijn en uiteindelijk tot de revolutie die uitmondde in de stichting van de Belgische Staat in 1830. Die staat werd een Franstalige natie geleid door een Franssprekende elite.

Op dat ogenblik was België na Engeland de sterkst geïndustrialiseerde natie van Europa. De organisatie van de politieke natie-staat was een noodzakelijke voorwaarde voor de expansie van de bourgeoisie. Daar de traditionele onderwerpingsmechanismen van het Ancien Régime vernietigd waren, was het noodzakelijk de inwoners van de nieuwe staat te structureren tot loyale 'staatsburgers', gebaseerd op een samenhorigheidsgevoel en verbonden door een gemeenschappelijke levenswijze, godsdienst, cultuur en taal. Hoewel de bevolkingsdichtheid in Vlaanderen het hoogst is en de industrialisatie in Vlaanderen ooit begonnen is met de ontwikkeling van de ambachtelijke linnennijverheid, wordt de financiële en politieke macht al gauw in Brussel geconcentreerd en is het ten zuiden van de leemplateaus van Midden-België, in Wallonië dus, dat de industriële revolutie gebaseerd op steenkool-, ijzer- en constructienijverheid tot volle ontwikkeling komt.

Vlaanderen bleef gedomineerd door de agrarische produktie en belandde via een crisis van de ambachtelijke linnenindustrie, wegens het uitblijven van mechanisering en industrialisering van de textielsector, in een structurele crisis van de huisnijverheid.

De ineenstorting van de Vlaamse plattelandseconomie leidde tot een sterke verpaupering, hetgeen zich uitdrukte in hoge sterftecijfers en emigratie naar de Waalse industrie maar ook en vooral naar Noord-Frankrijk, de Verenigde Staten en de grote steden zoals Brussel en Gent. Seizoenarbeid en pendelgedrag zorgden ervoor dat het sociaal-politieke gedrag van de Vlaamse arbeidersklasse geworteld in de traditionele rurale milieus (waardoor ze in de wurggreep bleven van de Kerk en lokale notabelen) minder sterk werd omgezet in een bewustwording van gemeenschappelijke arbeidersbelangen.

Doordrongen van een allesoverheersend clericalisme dat verzoening en geen klassenstrijd predikt en gekluisterd aan een archaisch Franssprekend patronaat ontwikkelen zich aan de onderkant van de gistende samenleving anti-Waalse en anti-Brusselse sentimenten die de kiem vormen van het Vlaamsnationalisme. De eenwording onder de politieke hegemonie van een Fransstalige bourgeoisie op het einde van de negentiende eeuw heeft twee sociaal en cultureel verschillende werelden bijeengebracht: een agrarisch, clericaal Vlaanderen waarin de leidende klassen Frans spraken, de arbeiders-

klasse en boeren Vlaams en een industrieel, anti-clericaal Wallonië waarin zowel de leidende als arbeidende klassen Franstalig waren.
Uit die kiemen van onderdrukking en vernedering is de Vlaamse Beweging ontstaan. De Franstaligheid, het monopolie van de sociaal-economische elites, beheerste de tegenstellingen op alle terreinen van het openbaar leven. Het onderwijs werd in het Frans gegeven zodat het geen wonder is dat de Vlaamse Beweging haar sterkste recrutering vond in de strijd voor de vernederlandsing van het onderwijs. Op colleges, athenea en universiteiten maakten 'ridders' en 'scharen' (een voorbeeld van het militaire militante taalgebruik in de Vlaamsnationale kringen) zich klaar om de Vlaamse ontvoogdingsstrijd te voltrekken.
De arbeiders gewikkeld in de eerste vormen van proletarische klassenstrijd en de kleine boeren gekluisterd aan land en haard hadden andere katten te geselen en waren niet aanwezig in de Vlaamse strijd.
De Vlaamse beweging recruteerde haar ridders en scharen uit de rechtskatholieke sociaal-economische middengroepen: de zonen van notarissen, dokters, advocaten, grote boeren, onderwijzers en betere middenstanders bevolkten de universiteiten waardoor de botsing tussen een aankomende Nederlandstalige elite en de heersende Franssprekende bovenlaag zich kon voltrekken.
In die ontvoogdingsstrijd moest de Vlaamse Beweging op zoek naar een eigen identiteit: op de golfslag van een idealistisch romantisme ontwikkelden zich de mythes van het het Vlaamse volk. De franskiljonse burgerij werd overladen met de zonden van de heersende katholieke moraal: hebzucht, hoogmoed, wellust. De deugden van de traditionele moraal waarvan het vrome plattelandsvolk doordrenkt was, werden gebruikt als voedingsbodem voor een rechtskatholiek Vlaamsnationalisme: eenvoud, standvastigheid in de armoede, trouw aan God en volk. Dit is het Vlaanderen van Hendrik Conscience's *De Leeuw van Vlaanderen*, dit is het Vlaanderen van 'Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Christus', een slogan die nu nog steeds de frontpagina van Vlaanderens kwaliteitskrant voor katholieke intellectuelen *De Standaard* siert. In dat rechtskatholiek Vlaamsnationalisme liggen de kiemen van 'de machtige trots van een Vlaams volk van leeuwen' geworteld in een elitaire 'bloed en bodem ideologie'.

COLLABORATIE

De eerste grote breuklijn bevindt zich in de periode van de Eerste Wereldoorlog. De Vlamingen hadden zich jaren aan het front laten vernederen door Franstalige officieren en laten afslachten in een oorlog tussen imperialistische staten waarvan de nationale Belgische staat er één was. Omdat veel Vlamingen die Belgische staat niet als de hunne beschouwden maar als een 'volksvreemde' staat werd in het interbellum het radicalisme van de Vlaamsnationale beweging gevoed door anti-Belgische revanchistische sentimenten.
Een deel van de Vlaamse Beweging ging voor de eerste maal in de collaboratie met de Duitse bezetter om op die manier een aantal vooroorlogse eisen zoals de vernederlandsing van de universiteiten te bekomen. Deze activisten riepen in 1917 de Vlaamse zelfstandigheid uit. Toen in 1918 de Duitse bezetter capituleerde, scheurde de Vlaamse Beweging in twee kampen: aan de ene

kant een cultuur-nationalistische die de eentaligheid van Vlaanderen wilde realiseren als kader voor de ontvoogding van de Vlaamse cultuur en aan de andere kant een politiek-nationalistische die politieke autonomie voor Vlaanderen nastreefde via de vernietiging van de Belgische staat. Vlaams Blok wortelt vooral in de politiek-nationalistische traditie van de Vlaamse Beweging. Wanneer de politiek-nationalistische traditie verbonden wordt met de Vlaamsnationale en sociaal-conservatieve reactie ligt de weg breed open voor de anti-democratische staat, gebouwd op de volkssoevereiniteit. Dat is de weg die vandaag door de leiding van het Vlaams Blok bewandeld wordt.

Daar het Belgische francofone establishment doof bleef voor de verzuchtingen van de Vlaamse beweging en zelfs geen begin maakte van enige vorm van Vlaamse gelijkberechtiging na de verschrikkingen en ontgoochelingen van de Eerste Wereldoorlog, schoof het Vlaamsnationalisme, uitgedragen door katholieke jeugdbewegingen en opgefokt door integristische pastoors, steeds verder weg van een sociale emancipatiestrijd naar een sociaal-conservatieve, uitgesproken anti-liberale, anti-socialistische en anti-communistische rechtskatholieke ontvoogdingsstrijd.

De sociaal-emancipatorische eisen van de Vlaamse Beweging zoals federalisme en zelfbestuur werden daardoor verdrongen door een steeds radicaler antibelgicisme. Dit anti-belgicisme zal later ook één van de politieke thema's en motors worden voor de opmars van het Vlaams Blok op het eind van de jaren zeventig.

De Vlaamse strijd, vooral gedragen door katholieke studenten, ontpopt zich vanaf de jaren twintig steeds meer tot anti-belgicistisch, Vlaamsnationaal en extreem-rechts. Nu het socialiserende en politiek emanciperende zelfbestuur in de mist verdween, nam men zijn toevlucht tot het vestigen van een soort Vlaamsnationale volkse gemeenschapsorde waarbij het volk boven de staat stond en de gemeenschap boven het individu.

Die beweging werd gecontroleerd door het episcopaat, georganiseerd in de 'Katholieke Actie'. De studentengeneraties die de basis van de Katholieke Actie vormden vinden we later terug bij de 'Nieuwe Orde' bewegingen zoals het Verdinaso en het VNV. De Katholieke Actie bestreed het nationaal-socialisme niet uit democratische motieven maar vanuit godsdienstige overtuigingen: het verslaan van de bolsjewistische satan.

De Katholieke Actie leverde dus de kaders voor het Verdinaso (het Verbond van Dietse Nationaal Solidaristen) en het VNV (het Vlaams Nationaal Verbond). De twee bewegingen spiegelden zich allebei aan de buitenlandse nationaal-socialistische en fascistische 'Nieuwe Orde' bewegingen waardoor de verdergaande fascisering slechts een kwestie van tijd was. De bewegingen probeerden ook de als landverraders in discrediet geraakte activisten van de Eerste Wereldoorlog te rehabiliteren. De activisten werden verheerlijkt omdat ze door de volksvreemde Belgische staat werden vervolgd.

De rest is geschiedenis: het Verdinaso werd politiek totaal overvleugeld door het veel beter gestructureerde VNV dat zonder veel talmen in de collaboratie stapte met de Duitse, fascistische bezetter. Deze volksnationalisten wilden via de nazi-collaboratie de vernietiging van de Belgische staat versnellen. Door hun

politiek ideologisch aanleunen bij de 'Nieuwe Orde' bewegingen ontwikkelden zij een etnocentrische en racistische ideologie en kozen ze voor de politiekfascistische oplossing: zij zagen de Belgische parlementaire democratie als de vijand, waardoor zij ook de parlementaire democratie afwezen als een vorm van 'demoliberalisme'.

Opnieuw eindigde de collaboratie in de totale nederlaag want het fascisme werd internationaal verslagen. De nadagen van de Tweede Wereldoorlog eindigden in een klimaat van rancune, wraak, afrekening, een politiek gecontroleerde lynchpartij die de geschiedenis zou ingaan als de 'Repressie'.

Deze Repressie, het hardhandig afrekenen met de landverraders werd een politiek wapen in de handen van de Belgicisten die hun kans roken om het anti-belgicisme te vernietigen. Dit afrekeningsfeest werd echter vooral gevierd op de lijken en gevangenisstraffen van de kleine collaborateurs. Veel van de politieke en economische kaders van de collaboratie kwamen enkele jaren later terecht in de pas opgerichte CVP (Christelijke Volkspartij) die op die manier haar machtsbasis in Vlaanderen wilde verruimen.

Het is belangrijk om te weten dat de Belgische staat tot op vandaag onder druk van een belgicistisch vorstenhuis en belgicistische bourgeoisie geen amnestie verleend heeft aan de 'slachtoffers' van de 'Repressie'. Het is dan ook niet toevallig dat de politieke kaders van het Vlaams Blok opgevuld zijn met de kinderen en kleinkinderen van de 'zwarten' (collaborateurs).

Reeds in 1949 wordt in Vlaanderen de Vlaamse Concentratie opgericht, een Vlaamsnationale partij. Bij het grootste deel van de bevolking is het Vlaamsnationalisme in discrediet geraakt door de collaboratie, het landverraad, het fascisme, Auschwitz waardoor het extreemrechtse Vlaamsnationalisme zich vooral in de onderbuik van de samenleving blijft bewegen, in allerlei obscure groupuscules en tijdschriften. Het cultuurflamingantisme floreert vooral in de CVP verder waardoor de voedingsbodem van een later politiek Vlaamsnationalisme levend bleef.

Door de arrogantie van de Belgische bourgeoisie, misbruiken van de taalwetgeving in de overheidsadministratie en de Vlaamse nederlaag ten voordele van de Walen in de Koningskwestie ontstond een nieuwe politieke generatie aan de Vlaamse universiteiten waar een uitgesproken radicale Vlaamsnationale gezindheid binnensijpelde. De katholieke jeugdbewegingen werden een vruchtbare kweekschool voor nieuwe generaties flaminganten.

Het weekblad *'t Pallieterke* speelde vanaf 1945 een grote rol in de reconstructie van het rechtspolitieke Vlaamsnationale bewustzijn na de 'repressie'. Het magazine werd een forum voor gelijkgezinden zoals oud-collaborateurs, slachtoffers van de repressie en kinderen van 'zwarte' ouders (foute ouders). Het weekblad voerde een anti-Belgische Vlaamsnationale propaganda, vergoelijkte de collaboratie en klaagde de 'onrechtvaardige repressie' aan.

Tot op de dag van vandaag is *'t Pallieterke* het journalistieke forum waarop de rechtse ideologische fundering gebouwd is. Figuren zoals Karel Dillen, oprichter en voorzitter voor het leven van het Vlaams Blok was een regelmatig gastschrijver in het blad. Hij kon daar zijn rabiaat anti-communisme, zijn groot-dietse gedachten, extreem-rechtse ideeëngoed en Vlaams-solidarisme re-

gelmatig in bepleiten en belijden.
In 1950 werd de beruchte VMO (Vlaamse Militanten Orde) opgericht, een Vlaamsnationale militie en plakploeg, zeg maar knokploeg waarvoor het rechts-extremisme en het anti-communisme belangrijker was dan de Vlaamsgezindheid. De politieke socialisatie en radicalisering van de Vlaamse studenten leverde eind jaren vijftig begin jaren zestig de kaders voor zowel de katholieke CVP als de Vlaamsnationale Volksunie, een centrum-rechtse politieke partij.
Als op het einde van de jaren zestig de culturele revolutie toeslaat aan de universiteiten, wordt ook de Volksunie beroerd door de sociale en democratische emancipatiebewegingen. De Volksunie schuift op naar centrum-links. Dit tot groot ongenoegen van een deel van de rechts-katholieke Vlaamsnationale basis. De Vlaamse studentenbeweging radicaliseerde zoals overal in Europa tot een culturele emancipatiebeweging met een linkse en anti-autoritaire maatschappijkritiek. Voor het eerst in de twintigste eeuw kwam er een scheuring tussen de Vlaamse studentenbeweging en de Vlaamse Beweging.

VLAAMS BLOK

De voedingsbodem voor een nieuwrechts reveil werd echter verruimd in de jaren zeventig: de culturele revolutie van links gekoppeld aan een herstructurering van het kapitalisme vernietigde vele traditionele normen en waarden. De nieuwe permissiviteit en lossere zeden vormden een bedreiging voor de traditionele rurale Vlaamse dorpsgemeenschappen waar de pastoor nog met het wijwatervat regeerde. De algemene tolerantie als culturele neerslag van de jaren zestig waarvan de Nederlandse samenleving doortrokken werd, heeft in dat deel van Vlaanderen nooit echt wortel geschoten.
De neergang van de sociaal-economische hoogconjunctuur zorgde voor nieuwe olie op de golven: de eerste werkloosheidsgolven sloegen over het land en de gefrustreerde werklozen bevonden zich oog in oog met de migranten uit Marokko en Turkije (in de jaren vijftig binnengehaald door de economische elite) in dezelfde wijken die niet uitblonken in architectonische vernieuwing en sociaal-culturele integratie. De VMO, *'t Pallieterke*, extreem-rechtse clubs zoals Were-Di, Dietsland-Europa, Voorpost en de pro-apartheidslobby Protea begonnen de eerste xenofobe gevoelens te articuleren en te propageren binnen een extreem-rechts Vlaamsnationaal kader. Ideologische clubs zoals Were-Di, Voorpost en Dietsland-Europa leverden een groot deel van de eerste politieke kaders van het huidige Vlaams Blok: Karel Dillen, Francis Van Den Eynde, Roeland Raes.
Het Vlaamsnationalisme bleef zich warmen aan het communautaire gekrakeel omdat de heersende elites een reeks van stuntelige staatshervormingen doorvoerden waardoor Vlaanderen zich steeds 'gepakt' voelt ten voordele van Wallonië. Als de enige Vlaamsnationale partij niet alleen een centrumlinkse koers begint te varen maar ook nog verwikkeld raakt in de typische Belgische 'compromissenpolitiek' is voor veel radicale rechtse Vlaamsnationalisten de maat vol.
In 1978 scheuren de hardste kernen van het extreem-rechtse Vlaamsnationale ideeëngoed onder leiding van Dillen zich af van de Volksunie en richten met de kopstukken van de ideologische clubs Dietsland-Europa, Protea, Were-

Di en Voorpost en de overgebleven knokkers van de intussen als paramilitaire organisatie verboden en ontbonden VMO de extreem-rechtse partij Vlaams Blok op. Hierbij moet wel gezegd worden dat vóór de VMO verdwijnt die para-militaire organisatie door middel van provocatieve betogingen door migrantenwijken en gewelddadige acties en aanslagen tegen linkse boekhandels een eerste 'strategie van de haat' heeft gevoerd. Bij de verkiezingen van 1978 waaraan het Vlaams Blok deelneemt, wordt Karel Dillen als enige naar het parlement gezonden.

Het blijft de eerste jaren stil rond het Vlaams Blok, de linkerzijde ligt op apegapen, de anti-fascistische fronten, ooit voorhoedeposten tegenover de VMO draaien op een laag pitje, de middenklassen werpen zich op het zelfvoldane neoliberale yuppiefestijn van 'ieder voor zich en God voor allen'. Vanaf 1982 organiseren de centrum-rechtse regeringen van Wilfried Martens de ene inleveringsronde na de andere, waardoor de sociaal-democratie en de vakbeweging in het defensief worden gedrongen en steeds meer zwakke groepen in de samenleving uit de welvaartsboot worden gestoten. In de wijken in de negentiende eeuwse gordels rond de grote steden groeit het materiële ongenoegen samen met de toenemende verpaupering en verloedering. Omdat de onopgeleide lagen van de arbeidersklasse die het eerst in de werkloosheid terechtkomen en van wie de centrumrechtse regeringen de grootste inspanningen vragen, samenleven met een niet-geïntegreerde migrantenpopulatie, vormen deze wijken de gistende voedingsbodem voor de eerst langzame maar gestage opmars van het Vlaams Blok.

In diezelfde jaren tuimelt België van het ene fraudeschandaal naar het andere corruptieschandaal. Belgische politici die steevast genoemd worden in allerlei onfrisse zaken zoals Paul Vanden Boeynants zijn onaantastbaar, treden nooit af. Tussen 1980 en 1982 wordt België overspoeld door een eerste 'strategie van de angst': de zogenaamde marxistische terroristische stadsguerrillaorganisatie CCC (Cellules Combattants Communistes) pleegt een reeks bomaanslagen waarbij ook enkele toevallige doden vallen zoals brandweermannen. De organisatie wordt opgerold, de roep om law en order wordt groter, er komen meer credieten voor de versterking van de rijkswacht. Tussen 1982 en 1987 wordt België geteisterd door een criminele terreurgolf die 23 mensen het leven kost. De zogenaamde Bende van Nijvel zaait dood en vernieling tijdens overvallen op winkelende klanten in supermarkten. In Vlaanderen regeert de angst omdat alle moordaanslagen totaal lukraak en zinloos lijken zodat iedereen op straat zomaar slachtoffer kan worden.

De Bende van Nijvel wordt 'zogezegd' nooit gevonden, aanwijzingen en bewijsstukken belanden in de bekende doofpot. Meer en meer wordt het voor iedereen duidelijk dat bepaalde invloedrijke kringen boter op de kop hebben en elkaar de handen boven het hoofd houden: in de nevel ontwaart men een eigenaardige verstrengeling van politiek,gerecht en rijkswacht. Deze gruwelijke strategie van de angst werpt vruchten af: los van het feit dat de rijkswacht meer credieten krijgt om zich als repressie-apparaat technologisch te versterken, wordt de schreeuw om law en order nu zeer luid. Het gevoel van onveiligheid, alsof we in een permanente staat van oorlog leven, doordringt de

Vlaamse samenleving. In deze jaren wordt de fundamentele basis gelegd voor het groeiende wantrouwen in de politiek en gerecht dat later, gekoppeld aan de zich verdiepende sociaal-economische crisis, het fundament zal leggen voor de anti-politieke crisis van het begin van de jaren negentig.

Alles blijft doorgaan: grote fraudeurs worden vrijgesproken wegens verjaring der feiten of wegens procedurefouten; verhalen over roze balletten teisteren de pulpbladen waarin politici en gerechtelijke autoriteiten worden vernoemd maar nooit vervolgd; de Waalse socialist André Cools wordt in Luik op klaarlichte dag vermoord in reinste mafiastijl; datzelfde Luik en de Waalse socialisten worden intussen getroffen door corruptieschandalen en smeergeldpraktijken; het dossier over de internationale vrouwenhandel wordt begin jaren negentig blootgelegd waarbij een netwerk wordt ontrafeld van belangengroepen zoals politici, gerechtelijke autoriteiten, politiediensten en criminele milieus die elkaar de hand boven het hoofd houden.

Voor Jan Modaal is het begin jaren negentig welletjes geweest en duidelijk: het politieke systeem is door en door corrupt. Een deel van de bevolking, gewikkeld in een dagelijkse sociaal-economische overlevingsstrijd, zegt zijn vertrouwen in zijn volksvertegenwoordigers op. Tijdens verkiezingen stijgen vooral de blancostemmers. Ideologisch onderwerpt een deel van de bevolking zich aan een totale depolitisering en werpt zich in de armen van pulp en soap op de commerciële televisie.

MIGRANTEN

Bij het begin van de jaren negentig telt België een half miljoen werklozen: geen enkel parlementair-democratisch regime kan zich op lange termijn een half miljoen werklozen veroorloven zonder in een politiek-ideologische crisis te verzeilen. Nu is voor het Vlaams Blok het grote moment aangebroken: hun anti-belgicistisch Vlaamsnationalisme wordt vervoegd door anti-Waalse sentimenten. Volgens het Blok zuigt Wallonië teveel centen op van Vlaanderen in de sociale zekerheid, Walen zijn luiaards, zijn vlugger ziek, de rode, linkse, socialistische Walen plunderen dus onze ziekenkassen, de rode baronnen zijn potverteerders. Bij een deel van de Vlaamse bevolking dat aan de grond zit en behept is met Vlaamsnationale rancune slaat dat verhaaltje aan.

Tweede strategie: niet alleen de Walen maar ook de migranten, kleurlingen, vluchtelingen gaan op de loop met onze centen van de sociale zekerheid. Ze ontwikkelen een strategie van de rassenhaat, eerst met als slogan "500.000 werklozen. Waarom nog gastarbeiders?". De verwijzingen naar Hitler-Duitsland, intussen als breukpunt in de westerse democratische geschiedenis uit het bewustzijn van velen verdwenen, zijn hier niettemin aanwezig. Vervang het woord gastarbeider door het woord jood en we zijn terug in 1933.

Derde strategie: het ontwikkelen van de totale anti-politiek die culmineert in het opzeggen van het vertrouwen in de parlementaire democratie. De politieke traditionele partijen, sociaaldemocraten, christendemocraten, liberalen worden beschimpt en gehoond als een "bende zakkenvullers", de groenen worden weggebruld als vermomde of verkapte communisten en de centrumlinkse Volksunie wordt uitgespuwd als volksverraders, verraders van Vlaanderen.

Vlaams Blok voorzitter voor het leven

Karel Dillen laat de jonge frisogende 'ideale schoonzoon van conservatief Vlaanderen' Filip Dewinter de hoogste regionen van de partij bestormen. Dewinter neemt vooral een kijkje over de grenzen en eerst en vooral bekoord door het 'Nieuw Rechts' ideeëngoed van Alain De Benoist, gebaseerd op een mélange van cultureel racisme en sociaal darwinisme, later geobsedeerd door de verkiezingssuccessen van het Front National van Le Pen, herschikt hij de Vlaams Blok-strategie. De oude Vlaamsnationale rechtskatholieke thema's worden eventjes op ijswater gezet: abortus, aids, drugs, euthanasie, gezin, Dietsland, solidarisme, volksnationalisme. Vanaf 1985 trekt het Blok zuiver de racistische kaart: de lokkende sirenenzang van de extreem-rechtse rattenvangers verleidt eerst en vooral de sociaal uitgestotenen, verbitterden, rancuneuzen in de volkswijken die gedwongen samenleven in slechte omstandigheden.
Waarom dat succes in de volkswijken? Bij deze gedepolitiseerde bevolkingsgroepen slaat zowel het verhaal over Wallonië, zowel het anti-politieke zakkenvullersverhaal als het xenofobe rassenverhaal het eerst aan. Deze sociale groepen hebben niks meer te verliezen, ze hebben het vertrouwen in de overheid en de parlementaire democratie volledig verloren.
De strategie van de angst in de jaren tachtig heeft vooral hier haar zure vruchten afgeworpen: in deze klasse overheerst het gevoel van onveiligheid, in deze klasse gist de schreeuw om law en order, orde op zaken, geen woorden maar daden, discipline en autoriteit, simpele oplossingen voor simpele problemen ("er zijn 500.000 werklozen, zet dan 500.000 migranten over de grens en het probleem is opgelost"), het felst. Hier ontdekken we een verschil met de Nederlandse situatie: Nederland heeft lang een speerpuntfunctie gehad in verband met de integratie van migranten.
Dat beleid is in België totaal afwezig geweest: tientallen jaren hebben de politici de problemen in de verpauperde volkswijken laten verkommeren. Door de sociaal-economische crisis zijn twee bevolkingsgroepen aan de onderkant van de kapitalistische selectiemachine, de autochtone onderklasse en de allochtone slecht opgeleide onderklasse, gedwongen in vanuit eenzelfde positie en in dezelfde wijken te concurreren met elkaar om schaarse goederen zoals woningen en banen. Het verschil tussen Vlaanderen en Nederland is dat Vlaanderen gekenmerkt wordt door een nonbeleid tegenover migranten: bijna geen kansen om de Nederlandse taal aan te leren, de meeste migrantenkinderen allemaal geconcentreerd op 'zwarte' scholen (zogenaamde concentratiescholen), geen stemrecht, geen positieve discriminatie.
Het Belgische non-beleid creëerde de situatie dat de migrant in Vlaanderen alleen in het straatbeeld aanwezig was, maar totaal niet politiek, cultureel, economisch en sociaal geïntegreerd was. Daardoor kroop de migrantenpopulatie nog meer terug in de eigen getto's, hetgeen voor de eerste generatie een duidelijke overlevingsstrategie was, maar de tweede generatie loopt gefrustreerd rond omdat ze politieke en sociale integratie en acceptatie wil, de derde generatie voelt zich meer Belg dan migrant maar wordt dagelijks met de neus op de xenofobe werkelijkheid en racistische uitsluitingstendenzen van de Belgische samenleving gedrukt. Het nonbeleid frustreert alle sociale ambities van de tweede generatie en maakt de

derde generatie waarvan velen werkloos zijn dubbel zo agressief.
Na de verkiezingsoverwinning van het Blok in 1988 greep de politieke klasse eindelijk in met de hete adem van het Blok in de zelfvoldane nek: er werd een Koninklijk Commissariaat voor Migrantenbeleid opgericht en een Koninklijk Commissaris benoemd: de christendemocratische politica Paula D'Hondt. In enkele jaren tijd zou Paula D'Hondt geschiedenis schrijven in Vlaanderen: het migrantendebat werd de belangrijkste discussie in Vlaanderen, Paula D'Hondt werd de bekendste Vlaming, de heldin van progressief Vlaanderen, de schietschijf van xenofoob Vlaanderen.
De meeste problemen liggen verder te rotten in de verpauperde stadswijken van Brussel, Luik, Antwerpen en Gent: de sfeer is verziekt na jaren non-beleid, er is geen geld genoeg beschikbaar om nu een actief migrantenbeleid op poten te zetten. Paula D'hondt heeft de problemen in beeld gebracht in het middelpunt van de Vlaamse samenleving, de politieke overheid met de electorale druk van het Blok in de rug reageert traag, onbeholpen, maar vooral veel te laat.
Het Vlaams Blok probeert nu in zijn propaganda de rassenhaat te verbinden met alle stedelijke problemen: onze jeugd gaat kapot aan drugs, ze leren dat van de migranten, de meeste migranten zijn dealers; ons volk gaat ten onder aan aids, aids komt uit Afrika, migranten brengen het virus mee; ons volk, vooral onze oudjes, durven de straat niet meer op wegens de onveiligheid en de stijgende criminaliteit, bijna alle overvallen en misdaden worden gepleegd door kleurlingen, onze gevangenissen zitten overvol migranten die weggegooid geld kosten; de werkloosheid stijgt, de Vlamingen moeten inleveren, de migranten krijgen pakken geld, ze nemen onze werkgelegenheid af, maar eigenlijk zijn ze te lui om te werken, want ze zijn naar hier gekomen om onze verzorgingsstaat leeg te vreten. Dat is de agressieve manier waarop het Vlaams Blok op dit ogenblik aan klantenbinding doet.
Ook zeer belangrijk om te weten is dat er in België geen stemrecht voor migranten bestaat en stemplicht voor de Belgen. Dat betekent: migranten hebben geen enkele mogelijkheid om zich politiek in de Belgische samenleving te integreren; in landen waar geen stemplicht bestaat (Nederland, USA) zijn het vooral de sociaal laagste klassen die het stemhokje niet meer opzoeken en zichzelf uitsluiten van de parlementaire democratie. In een land zoals België waar stemmen verplicht is, kan men het protest slechts op twee manieren uiten: door blanco te stemmen of door te stemmen als protest op een nieuwe tegendraadse kleine partij die de groten eens rammel zal geven. In anarchistische kringen werd vroeger steeds gepleit voor het blancostemmen: vandaag zien we dat deze strategie niet hoeft te leiden naar een democratie van onderop maar ons kan voeren naar een autoritaire rechtsradicale populistische maatschappij, hetgeen betekent regelrecht naar de hel.
De strategie van de rassenhaat gevoed door een trits van anti-politieke sentimenten in een klimaat van sociaal-economische crisis, gekoppeld aan Vlaamsnationale, anti-Waalse en anti-belgicistische thema's, voert het Vlaams Blok onder de ideologische ommezwaai van Filip Dewinter van overwinning naar overwinning: de parlementsverkiezingen van 1987, de gemeenteraadsverkie-

zingen van 1988 (waarbij het Vlaams Blok door veel progressieve Vlamingen nog steeds als een zuiver Antwerps probleem wordt aangezien), de Europese verkiezingen van 1989, de parlementsverkiezingen van 24 november 1991 (waarbij de Antwerpse storm een Vlaamse vloedgolf wordt en leidt tot een nationale dijkbreuk: op die zwarte zondag verovert het Blok 36 zetels in vijf Vlaamse provincieraden en 18 zetels in het Belgische parlement).

ROSSEM

Karel Dillen kan eindelijk uit de catacomben klauteren. Na tien jaren als enige Blokverkozene in het parlement gezeteld te hebben, wordt hij vanaf 1991 omringd door zeventien extreem-rechtse kornuiten.

Het electorale succes versterkt uiteindelijk de opmars van het Vlaams Blok: de traditionele partijen zitten in het defensief en moeten nu in het offensief (elke offensieve strategie tegenover het Blok vanuit de traditionele partijen verhoogt voor het Blokkiespubliek de underdogwaarde van hun partij); het staat nu permanent in de media en op televisie in de schijnwerper en wel door radicale parlementaire interventies, door een parlementaire verrottingsstrategie (dat is wat de kiezers willen, de slogan "wij zeggen wat U denkt" wordt elke dag in de praktijk gebracht); sommige kranten en tijdschriften verliezen hun schroom tegenover het Blok: de partij maakt nu deel uit van de parlementaire democratie en dus heeft ze recht op interviews en verslagen van acties en persconferenties (op die manier wordt een extreem-rechtse partij die haar wortels heeft in de collaboratiepartijen VNV en Verdinaso van de jaren dertig langzaam maar zeker salonfähig voor een ruimer publiek); het krijgt zoals elke partij zendtijd op de televisie en kan dus om de drie weken racistisch gif spuien op kosten van de belastingbetaler; het ontvangt vanaf november 1991 een jaarlijkse donatie van ongeveer 2,8 miljoen gulden! (waardoor het op kosten van elke belastingbetaler het nationale partijsecretariaat kan professionaliseren en de partij structureren in de Vlaamse dorpen).

Gevolgen: tot aan 24 november 1991 had het Vlaams Blok vijftig afdelingen, twee jaar later zijn het er 106.

De kloof tussen overheid en bevolking is nergens zo groot als in Vlaanderen: een arrogante elite heeft jarenlang alleen voor zichzelf gezorgd. De burocratische verzorgingsstaat heeft bovendien een traditie van een zeer slechte service aan de burgers, de kiezers. Het verdwijnen van de traditionele sociabiliteit, de ontkerkelijking, de ontzuiling leidt tot een minder gepolitiseerde en meer zwevende kiezer.

Sinds de verkiezingen van 1991 heeft het Vlaams Blok niet alleen succes bij de onderklasse maar ook bij de katholieke Vlaamse middenklasse. Die zelfvoldane middenklasse is bang haar welvaart kwijt te raken aan de migranten, vluchtelingen, asielzoekers en illegalen en vreest ook sociale onrust. Het Vlaams Blok ontwikkelt een aangepaste strategie naar de betere wijken waar nog nooit een vreemdeling een voet heeft gezet: het zaait er angst voor de stijgende welvaartscriminaliteit, voor de gevaren van drugs en drugsmafia voor hun eigen zonen en dochters, voor de komst van steeds meer illegalen en vluchtelingen waardoor na verloop van tijd elk klein welvarend dorp verplicht zal worden vreemdelingen op te nemen en de welvaart te delen.

Deze strategie heeft in november 1991 haar vruchten afgeworpen: het Vlaams Blok kreeg veel stemmen in de villawijken van Brasschaat en in de rustige landelijke gemeenten waar geen drugs of migranten te bespeuren vallen.

Het Blokverhaal over een Vlaamse autonome staat zonder migranten, drugs, misdaad, werkloosheid en aids vindt vandaag ook een vruchtbare bodem bij de lagere middenklasse die door de economische crisis sociaal geblokkeerd is en die door het verdwijnen van sociale structuren zich niet meer thuisvoelt in de traditionele katholieke en liberale netwerken.

Een belangrijke uitkomst bij het onderzoek naar kiesgedrag is de vaststelling dat in de proletarische stedelijke wijken een groot deel van het vroegere socialistische kiespubliek overloopt naar het Vlaams Blok. Dit heeft alles te maken met de crisis van de sociaal-democratie. Vroeger kon de arbeidersklasse wegschuilen in de warme oksel van het biefstuksocialisme dat het sociaal vangnet installeerde van de verzorgingsstaat. De sociaal-democratie verbond haar lot aan de groei van het kapitalisme en beschouwde de vrije markt als een melkkoe, zodat de sociaal-democratie eeuwig kon heersen en verdelen.

Door de opeenvolgende crisissen en herstructureringen en de omslag van industriële naar post-industriële economie werd de melkkoe wispelturig: er was geen melk meer voor iedereen, zeker voor de laagste sociale groepen niet meer! De sociaal-democratie bleef zich echter schurken tegen de brutale flanken van de vrije markt in de overtuiging dat het tij ooit zou keren: intussen werden de laagste sociale groepen, de kansarmen, de werklozen langzaam maar zeker uit het veilige sociale vangnet gedrukt. De sociaal-democratie kon vanaf de jaren tachtig haar historische rol als partij van de bezitlozen en disciplinerend instituut van proletarische strijd niet meer waarmaken. De onderklasse haakte af, viel uit het partijpolitieke nest en zocht nieuwe beschermers: op dat ogenblik boden zich twee populistische rattenvangers aan op de electorale markt - het Vlaams Blok en Rossem.

Veel mensen hebben willen protesteren op 24 november 1991, hebben hun tanden laten zien, hebben hun gefnuikte verlangens en dromen willen uiten door op nieuwe partijen, nieuwe woordvoerders, nieuwe leiders, nieuwe gezichten te stemmen. Veel mensen hebben zoals de socialistische minister Louis Tobback zei met "hun voeten gestemd": ze hebben de politieke klasse een pak rammel willen geven om te laten voelen dat het zo niet langer verder kan. Het Vlaams Blok haalde in 1991 479.917 stemmen en Rossem, zomaar uit het niets ontstaan (drie weken voor de verkiezingen opgericht), overtuigde 200.000 Vlamingen om een stem uit te brengen op een partij zonder programma, met als enige slogan: "geen gezeik, stem libertijn!".

Rossem heeft nooit racistische of extreem-rechtse standpunten verdedigd, integendeel. Rossem bezit een 'alles moet kunnen' attitude zoals vrije abortus, recht op roes, weg met het gezin, leve de pornografie, legaliseer de prostitutie, weg met de monarchie, permanente afzetbaarheid van politici, enz... Rossem bezit een onduidelijk economisch linksliberaal maar een zuiver links-cultureel en sociaal-progressief profiel terwijl het Vlaams Blok een economisch rechtsliberaal en sociaal, politiek en cultureel een extreem-conserva-

tief en rechtsradicaal profiel heeft. Beide partijen haken in op een populistische trend gemarkeerd door de postmoderne crisis van het fin-de-millénium. Er is door de crisis van het politieke regime een populistische dynamiek onder het volk ontstaan die de traditionele politici niet meer beheersen.

Zowel Rossem als Vlaams Blok voelt heel goed een bepaalde polsslag aan onder het volk: het Vlaams Blok wakkert de aanwezige xenofobie, de gevoelens van onveiligheid en het wanhoopsracisme aan met als doel de democratie te vernietigen; Rossem wakkert het wantrouwen tegenover de politieke klasse, de gedepolitiseerde anti-politiek en het verlangen naar vernieuwing aan om de politieke democratie te herstellen.

Ze teren allebei op een 'verrottingsstrategie': hoe meer rotzooi de staat produceert, hoe sterker zij groeien. Ze gebruiken allebei het bij een deel van de bevolking sterk aanwezige verlangen naar sterke leiders, geen woorden maar daden en simpele oplossingen voor complexe problemen. Vooral jonge mensen, a-politieke yuppies, anti-politieke nihilisten en onverschillige vrije jongens en meisjes hebben op Rossem gestemd. De imposante leidersfiguur van Jean-Pierre van Rossem is doorslaggevend voor het electoraal succes: het imago van de man die alles durft, alles kan, water verandert in wijn is een imago van 'winner'. Winnen ten koste van alles en iedereen is toch het adagium van dit neoliberale tijdperk?

Zonder het agressieve racisme had het Vlaams Blok nooit zulk een sterke opmars kunnen maken, het bezit vanaf nu ook het imago van 'winner'. De figuren van Karel Dillen en Filip Dewinter lijken inwisselbaar, alhoewel ik vermoed dat ze beiden een niet onbelangrijke rol spelen: Dillen de Vlaamsnationale rots van vertrouwen in de branding, de oude wijze man; Dewinter, een mélange van vulgaire straatvechter en keurige ideale schoonzoon voor elke katholieke middenklassemoeder, het radicale gezicht van de vernieuwing, de nieuwe Vlaamse elite van ridders en scharen die de oude politieke klasse een trap onder de kont verkoopt en zijn beloftes zal omzetten in daden.

Het is niet toevallig dat veel vrouwen hun stem hebben uitgebracht op het Vlaams Blok: de verscheurdheid van het hedendaagse gezin dat steeds minder het veilige nest kan bieden tegenover een vijandige samenleving drijft veel vrouwen in de armen van rechtsconservatieve leiders die de autoriteit en de discipline moeten herstellen die hun kinderen reeds lang achter zich hebben gelaten.

Rossem is gemaakt door de media. Voor de media was het een welkome afwisseling in het meestal saaie electorale Belgische landschap. Het Vlaams Blok heeft de media niet nodig gehad: het werd jarenlang doodgezwegen, maar vanuit die underdogpositie heeft het de radicale aanval op de parlementaire democratie ingezet.

De crisis van de sociaal-democratie is fundamenteel voor zowel het electorale succes van Rossem als het Vlaams Blok. (Hoe verklaar je het redelijke succes van het Vlaams Blok in het zwaarkatholieke West-Vlaanderen waar ze nog nooit een kleurling of vluchteling hebben ontmoet? Het Vlaams Blok haalde er tijdens de laatste verkiezingen toch acht procent van de stemmen!) Rossem geniet vooral van de anti-politieke oprispingen, ontstaan door decennialange arrogantie van de macht, de onmacht

van de politieke klasse. Het Vlaams Blok gedijt vooral door de maatschappelijke marginalisatie van twintig procent van de bevolking, door de groei van de duale samenleving, door de angst en onzekerheid gewekt door het verval van traditionele normen en waarden en door het verval van de vertrouwde sociale structuur in de verloederde wijken, in de ontwrichte dorpen.

TOEKOMST

Is er een toekomst voor het populisme, zowel dat van links als dat van rechts? Jawel, want de crisis van de sociaal-democratie en de verzorgingsstaat zorgt voor de desintegratie van de schakels tussen het volk, de burger en de politieke klasse. Buurthuizen en andere collectiviteiten verdwijnen of verliezen hun politiserend of solidair karakter. Tegelijkertijd gaat de communicatie tussen elite en volk via vakbonden, partijen en mutualiteiten langzaam maar zeker verloren. Door deze sociale, politieke en culturele desintegratie komen de burgers als machteloze enkelingen te staan tegenover de allesoverheersende Macht, die zich aanbiedt aan de electorale consument via de krant en via de buis.

Tussen de Macht en het Volk rest alleen de dictatuur van de markt en het spektakel. In die ijzige leegte verdwijnt de historische democratie als sneeuw voor de zon en ontstaat een apolitiek gat: in dat gat ontstaat het populisme. Juist dit apolitieke systeem dreigt in de praktijk uitsluitend op persoonlijke relaties te zijn gebaseerd in de vorm van wijze mannen of geboren leiders of een elite met 'een opdracht'. Dit is het einde van de democratie zoals we die kennen, alles valt of staat met de macht van het spektakel.

Zowel het linkslibertijnse populisme van Rossem als het rechtsradicale populisme van het Vlaams Blok dragen in zich de kiemen voor een fascistoïde staatsvorm waarin een nieuwe elite in naam van een vermeende volkswil de scepter gaat zwaaien omdat intussen het volk zijn macht reeds lang heeft afgestaan aan de spektakeldemocratie, die niet anders kan zijn dan een nationaal-populistisch fascisme, gedragen door de inertie van de massa's, in naam van de zwijgende meerderheden (Baudrillard). De gruwelijkste nachtmerrie die de Vlaamse samenleving ooit kan overkomen, zou een politieke bundeling zijn van het rechts- en het linkspopulisme.

Rossem heeft overigens alle kansen tot bundeling van linkslibertijnse krachten in de Vlaamse samenleving laten liggen omdat de exuberante levensstijl en autoritaire persoonlijkheid van Van Rossem de uitbouw van een gestructureerde maar democratische partij in de weg staat. Het is heel goed mogelijk dat de media Van Rossem dumpen. Het is heel goed mogelijk dat geen hond meer in Vlaanderen brood ziet in Jean-Pierre Van Rossem en Rossem van de politieke kaart geveegd wordt. Het is heel goed mogelijk dat de eigenzinnige volksmenner de politieke pijp aan Maarten geeft en zich terugtrekt op het platteland om zijn mémoires te schrijven. Het is heel goed mogelijk dat als Jean-Pierre Van Rossem zijn politieke verantwoordelijkheid niet opneemt, hij zijn ontgoochelde kiezers niet verdrijft naar het onverschillige blancobiljet maar in de grijparmen van Vlaams Blok, want begrippen als rechts of links hebben voor de gedepolitiseerde Rossemkiezer weinig of geen belang meer.

Maar als Jean-Pierre Van Rossem beslist in oktober 1994 op te komen voor de

gemeenteraadsverkiezingen in Antwerpen, heeft hij misschien de enige sleutel in handen om de electorale wals van het Vlaams Blok in Antwerpen te stoppen. Misschien ook niet, niemand weet het.

Wat de verdere opmars van het Vlaams Blok betreft is de toekomst niet in nevelen gehuld: het Blok is een stevig gestructureerde politieke machine die via meer dan honderd partijafdelingen in oktober 1994 zal opkomen in heel Vlaanderen en zal zorgen voor een nieuwe mijlpaal in de rechtspopulistische opmars: een gemeentelijke dijkbreuk ditmaal.

Dat betekent dat vanaf eind 1994 het rechts-extremisme en sociaal-conservatisme van het Blok zich verankert op het meest basale niveau van de Vlaamse samenleving. Het betekent dat het Vlaams Blok vanaf dan de rassenhaat kan organiseren en cultiveren op dorpsniveau, maar het betekent vooral dat het Vlaams Blok zich nestelt in alle sociale en culturele structuren van de Vlaamse samenleving.

Excuseer mij, beste lezer, ik heb vandaag geen betere boodschap te melden en de Nederlandse samenleving zal zich uiteindelijk evenmin aan de algehele crisis van de Westeuropese sociaaldemocratische verzorgingsstaten kunnen onttrekken. Ook in Nederland begint het maatschappelijke draagvlak waarop een democratische manier de migratie - en integratieproblemen kunnen worden opgelost te versmallen. Extreem-rechts is in Nederland een slecht gestructureerde en versplinterde beweging maar anderzijds zie je het 'politiek realisme' bezit nemen van de traditionele politieke partijen.

Dat is een zeer gevaarlijke situatie omdat op die manier het racisme geen duidelijk extreem-rechts gezicht meer heeft, maar vertolkt wordt door democratisch gelegaliseerde politici. Op die manier dringt het niet alleen de democratische kieren van de Tweede Kamer binnen, maar glijdt het langzaam maar zeker de huiskamer in. Er is maar één mogelijkheid om de nachtmerrie te vermijden: één progressief front vormen om de opmars van extreem-rechts te stuiten voor het te laat is. Het klinkt naief, maar er is niets anders.

EEN KONING IN KOLONIALE ZAKEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN

Aat Brand en Cees Bronsveld

Koning Leopold II van België (1835-1909) was vanaf zijn troonsbestijging in 1863 vastbesloten een kolonie te verwerven. Zo probeerde hij in 1869, tevergeefs, de Filipijnen van Spanje te kopen. In de jaren zeventig kreeg hij oog voor Centraal-Afrika waar de koloniale mogendheden op dit continent (Engeland, Frankrijk en Portugal) nog veel grondgebied ongekoloniseerd hadden gelaten. In die jaren vonden er veel handels- en wetenschappelijke expedities naar het stroomgebied van de Kongorivier plaats waar Leopold II vaak financieel bij betrokken was. Ook de bekende journalist en Afrika-reiziger Stanley exploreerde hier voor de Belgische koning.

In 1876 richtte Leopold een filantropisch comité voor de Kongo op (de 'Association Internationale Africaine') met als *officiële* doelstellingen het bestrijden van de slavenhandel door Arabieren, het tegengaan van kannibalisme en 'het brengen van beschaving'. In 1878 volgde een commercieel comité met de misleidende naam 'Comité d'Etudes du Haut-Congo'. In dit initiatief werkte Leopold, vanwege de hoge investeringskosten, samen met de Rotterdamse handelshuizen Kerdijk en Pincoffs die al vanaf 1857 zaken, zij het weinig winstgevende, deden in de Kongodelta. Tussen 1878 en 1883 sloten de agenten van genoemd commercieel comité in de Kongo meer dan 400 verdragen met locale hoofden die hun soevereiniteit feitelijk overdroegen in ruil voor 'snuisterijen' als schelpen, kralen, jenever en uniformen.

In 1882 maakte de koning de wending naar een politieke conceptie voor de Kongo waarvoor hij weer een nieuwe organisatie in het leven riep, de 'Association Internationale du Congo'. Het internationale karakter was een pure fictie en de AIC was niets anders dan Leopold zelf. In 1885 volgde de internationale erkenning van de Kongo Vrijstaat, in naam een soevereine staat onder een 'internationale' vereniging (de AIC), maar feitelijk een kolonie in particulier bezit van Leopold II.

Hij had dit bereikt door tijdens de Conferentie van Berlijn (eind 1884, begin 1885 gehouden over de koloniale opdeling van Afrika) op diplomatiek handige wijze de direct betrokken Europese koloniale mogendheden tegen elkaar uit te spelen. De in de recente geschiedenis van het kolonialisme unieke vorm van een kolonie in particulier bezit van een Europees staatshoofd kwam, behalve uit de ondernemende persoon van dat staatshoofd, voort uit het feit dat er in de toenmalige Belgische politiek, gedomineerd door katholieken en liberalen, geen meerderheid te vinden was voor een koloniaal avontuur.

Vanaf 1885 kon Leopold beschikken over een ontoegankelijk gebied van twee maal de omvang van West-Europa, in het stroomgebied van de rivier de Kongo en haar vele zijrivieren, met een sterk verspreide bevolking die leefde van landbouw voor de eigen behoefte.

Produkten met waarde voor de wereldmarkt waren ivoor en kopal (vernishars) en wilde rubber die op kleine schaal door de Europese, met name Belgische, agenten vanuit de door het hele gebied verspreid liggende posten werden geëxploiteerd. Deze agenten waren direct in dienst van de Vrijstaat of van concessionarissen, commerciële bedrijven waarin de staat de helft van de aandelen bezat, die een domein exploiteerden. Maar tot in de jaren negentig bracht de Vrijstaat Leopold (en de bedrijven) alleen zware verliezen. Hij moest zelf een flink deel van zijn vermogen aanspreken, er werd in België een staatsloterij ten behoeve van de Kongo Vrijstaat gehouden en hij sloot een nooit terugbetaalde lening bij de Belgische staat af.
Het zag er heel somber uit voor de Kongo Vrijstaat totdat de rubberprijzen als gevolg van de stijgende vraag op de wereldmarkt sterk aantrokken en de winning zeer winstgevend werd.
Toen begon de beruchte periode van de terreur tegen de inheemse bevolking teneinde hen tot arbeid als rubbertapper aan te zetten. Via in de kolonie aanwezige missionarissen en zendelingen begonnen de berichten hierover ook in de Westeuropese pers door te sijpelen, wat met name in Engeland tot grote publieke verontwaardiging aanleiding gaf. De Britse regering gaf haar consul Casement in de Vrijstaat opdracht een onderzoek in te stellen. Na een uitgebreide reis door het gebied bood hij eind 1903 een rapport met zijn bevindingen aan de regering aan. Eerder had hij uitgebreid over de toestand in de kolonie gecommuniceerd met de schrijver Joseph Conrad. Die publiceerde er in 1902, op basis van eigen ervaringen als schipper op de Kongorivier, zijn indrukwekkende roman *Heart of darkness* over.
Casement kwam ook in contact met de Liverpoolse journalist en publicist Morel die drie boeken (waaronder *Red Rubber, the story of the rubber slave trade flourishing on the Congo*, 1906) en vele artikelen over de onmenselijke arbeidsverhoudingen in de Kongo publiceerde. Door al deze publiciteit werd Leopold gedwongen een internationale onderzoekscommissie, vooral bestaande uit juristen, in het leven te roepen en deze in de Vrijstaat onderzoek te laten verrichten. Zij hoorden talloze getuigen en waren verbijsterd over wat er werd verteld. Maar het rapport liet lang op zich wachten en bij verschijnen in 1905 bleek het een slappe weergave te zijn van wat ze allemaal hadden gehoord: de getuigenverklaringen waren summier weergegeven en van vele gruwelen ontdaan.

Het rapport heeft in de Vrijstaat soms tot rechtszaken tegen Europese kolonialen geleid, maar veel vaker bleek dat getuigen zich niet durfden melden uit angst voor (niet-denkbeeldige) represailles van de aangeklaagden. Als het al tot veroordelingen kwam, waren de straffen voor de Europeanen mild, maar voor hun Kongolese assistenten draconisch. De blanken kregen gemakkelijk gratie. Als de bewijslast en de aard van de misdrijven zodanig waren dat bestraffing niet achterwege kon blijven, wisten ze vaak met behulp van contacten in het koloniaal systeem (politie, justitie, douane en scheepvaartmaatschappijen) op de boot naar Antwerpen te ontvluchten, waar hen geen strobreed in de weg werd gelegd.
Het rapport van de onderzoekscommissie bevatte toch voldoende belastend materiaal om Leopold in verlegenheid

te brengen en zijn al aangetaste internationale prestige verder te ondermijnen. Ook in eigen land begonnen de socialisten in hun kranten en in het parlement een offensief tegen Leopold's koloniale praktijken. Dit alles leidde er toe dat Leopold werd gedwongen zijn kolonie op te geven. Politieke partijen in België, met name de sociaaldemocraten, stonden bepaald niet te dringen de Kongo door België te laten annexeren. Daarom duurde het nog tot 1908 voor het enorme gebied in Centraal-Afrika als Belgisch Kongo verder ging.

TERREUR

De winning van de wilde rubber - niet gewonnen uit aangeplante bomen dus , maar uit in het oerbos groeiende rubberlianen - werd vanaf het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw een zeer rendabele economische activiteit. De door de Kongolezen te verrichten arbeid bestond uit het zoeken en aansnijden van de rubberlianen, het opvangen, drogen en snijden van de latex en het tenslotte afleveren bij een post. Maar de Kongolezen, landbouwers voor de eigen behoefte, waren met arbeid in loondienst volstrekt onbekend en gingen dan ook alleen onder dwang tot deze voor hen zinloze arbeid over. In korte tijd werden tienduizenden Kongolezen gedwongen in de rubbereconomie opgenomen. Daarnaast waren ook nog eens tienduizenden dorpelingen belast met de voedsellevering (maniok, vis, kippen, geiten) voor de posten van de Europeanen.

Als betaling voor de rubber en het voedsel ontvingen ze of helemaal niets of kralen, stoffen, schelpen, parels, in het oerbos onbruikbare westerse kleding en koperstaafjes die in de lokale economie als betaalmiddel fungeerden.

De exorbitante winsten uit de rubberwinning werden niet in de infrastructuur geïnvesteerd, niet in wegen laat staan in de gezondheidszorg of het onderwijs van de inheemse bevolking, maar verdwenen naar België waar er vooral openbare werken mee werden gefinancierd.

De rubbertappers kregen, op basis van ruwe schattingen van het aantal volwassen mannen en beschikbare lianen in een gebied, rubberquota opgelegd die ze, meestal binnen twee weken, moesten leveren. In sommige gebieden waren deze quota gemakkelijk voor de bevolking te realiseren, maar in andere kon er volstrekt niet aan worden voldaan. En een eenmaal vastgestelde hoeveelheid te leveren rubber werd niet veranderd, wat betekende dat de rubbertappers het in het begin gemakkelijk konden hebben, maar later steeds meer problemen ondervonden om de geëiste hoeveelheid binnen te brengen; dit omdat de lianen in de omgeving van de dorpen uitgeput raakten en de tappers dus steeds verder het oerbos moesten intrekken, soms dagen gaans van hun dorpen, om nog te kunnen oogsten.

Kongolezen die deze arbeid weigerden (en dat waren er, omdat ze onbekend waren met arbeid in loondienst en de beloning nagenoeg waardeloos was, velen) of die niet aan de quota wilden of konden voldoen of deze te laat aanleverden, werden slachtoffer van de gewelddadigheden van de Europese rubberagenten of de militairen van de Vrijstaat. Nog veel vaker traden hun Kongolese assistenten, toezichthouders of soldaten als beul op. De blanken zagen er vaak op toe dat de rubbertappers en de eveneens zwarte toezichthouders tot verschillende en het liefst elkaar vijan-

dig gezinde etnische groepen behoorden. Deze zwarte handlangers knapten veelal de smerigste karweitjes op, maar het is duidelijk dat ze behalve beul ook slachtoffer waren. Als ze niet hard genoeg optraden verloren zij hun bevoorrechte positie of werden zij zelf slachtoffer van de terreur van de blanken.

Het toegepaste geweld jegens de inheemse bevolking kende vele en gruwelijke vormen met als meest genoemde:

- slagen met de nijlpaardpees (een zweep) op de blote rug met vaak zware verwondingen en de dood tot gevolg;
- sexueel misbruik door agenten of officieren en hun handlangers;
- het in het openbaar gedwongen worden tot incestueuze sexuele handelingen;
- onder dwang de uitwerpselen van blanken opeten;
- inslaan van de schedel van baby's en kleine kinderen;
- openrijten van de buik van zwangere vrouwen;
- aan elkaar gebonden in een snelstromende rivier worden geworpen waarna er op de lichamen geschoten wordt of, als de kogels missen, verdrinking volgt;
- in gijzeling nemen van vrouwen en kinderen van mannen die geen of te weinig rubber hadden gebracht tot de 'schuld' was ingelost. Een dergelijke schuld was vrijwel niet meer in te lopen, tenzij de tapper zijn toevlucht nam tot diefstal van rubber of van voedsel als hij al zijn energie aan de rubberwinning besteedde. Het spreekt vanzelf dat, als hij daarbij werd betrapt, er zware straf volgde. Als de rubberschuld niet kon worden afgedaan, verkommerden de vrouwen en kinderen in gevangenschap, werden mishandeld of uitgehongerd en zeer velen vonden zo de dood;
- platbranden van huizen of gehele nederzettingen, of de aanplant op de velden. Deze laatste straf betekende, vele maanden later, voor een deel van de dorpelingen vaak de hongerdood;
- doodmartelen van met name dorpshoofden om hun dorpsgenoten vrees in te boezemen;
- doodschieten waarna een hand werd afgesneden en gedroogd om aan de superieuren het munitiegebruik te kunnen rechtvaardigen. Vele slachtoffers bleken niet dood toen hun hand werd afgesneden, overleefden deze 'bejegening' en zijn gefotografeerd, wat de beruchte beelden van hun afschuwelijke verminkingen op heeft geleverd die zo'n publieke verontwaardiging opriepen. Een Belgische militair schreef in 1899 een rapport waarin hij aangaf tijdens een korte 'verkenningstocht' in de Vrijstaat 245 Kongolezen te hebben doodgeschoten. En van een Belgische rubberagent deed het verhaal de ronde dat bij hem op één dag eens 1308 afgesneden handen door zijn assistenten waren ingeleverd.

Als de Kongolezen een enkele keer wraak wisten te nemen op de Europese beulen en hun Kongolese opzichters of soldaten was de straf zo mogelijk nog verschrikkelijker, zeker als een blanke werd gedood of verwond. Dit was eveneens het geval als een heel dorp of gebied in opstand kwam tegen het 'gezag' wat zeer incidenteel is voorgekomen.

De Belgische cultureel antropoloog en Afrikakenner Vansina schat dat de bevolking van de Kongo tussen 1880 en 1920, als gevolg van de kolonisatie, minstens is gehalveerd en in gebieden van extreme rubberexploitatie tot 10 procent van de oorspronkelijke omvang

is teruggelopen.[1] Deze bevolkingsachteruitgang werd niet alleen veroorzaakt door het geweld tegen de inheemse arbeidskrachten, maar ook door de vlucht van velen over de Kongorivier naar Frans Kongo.
Verder is van de Kongo bekend dat er bij zware exploitatiedruk op de bevolking minder kinderen werden geboren of dat pasgeboren kinderen uit wanhoop door de ouders ter dood werden gebracht. De pokken en de slaapziekte, die vrij spel hadden omdat de bevolking door het rubberregime uitgeput en vaak ondervoed raakte, eisten eveneens hun tol.

'ZONE VAN DE DOOD'

Lang niet altijd werd met de beschreven 'straffen' gereageerd op voor de kolonisten laakbaar gedrag: niet, te weinig of te laat leveren van rubber of voedsel aan de posten, het aanvallen van blanken of hun assistenten, het in opstand komen tegen de koloniale macht. Vaak hadden futiliteiten in de relatie kolonist-gekoloniseerde gruwelijke gevolgen:
het vermoorden van vrouwen die van een blanke de opdracht hadden gekregen een erf aan te vegen en waar, bij inspectie, een boomblad was blijven liggen;
een dorpeling doden omdat een blanke gezagsdrager zich op een door het dorp te onderhouden weg aan een opstaande steen had gestoten;
jonge kinderen ter dood brengen die bij het passeren van een blanke niet het geëiste respect vertoonden.

De relatie tussen 'overtreding' en straf was veelal helemaal afwezig. Dan werden op volstrekt willekeurige wijze toevallige passanten of boeren op het veld slachtoffer van praktijken zoals zojuist omschreven.
Niet alle blanken maakten zich in even ernstige mate schuldig aan dergelijk gedrag. Er waren er die zich relatief fatsoenlijk gedroegen, maar wel in de context van de Kongo Vrijstaat. Zij hadden geen tientallen of honderden Kongolezen gemarteld of gedood, maar 'slechts' enkelen.

Zoveel lijkt wel duidelijk: de koloniale samenleving in de Kongo zat gevangen in een geweldscomplex, in een systematische geweldstoepassing waaraan niemand zich kon onttrekken en waar terreur niet langer middel was, maar doel op zich. De eigen overtuiging, de eigen instelling van de kolonist deed er niet veel toe; in tropisch Afrika aangekomen, werd iedere Europeaan met een functie in het exploitatiesysteem (leger, ambtenarij, rubberposten) deel van dit geweldscomplex. Ze zaten er in gevangen door de druk die ze van hun superieuren in de Kongo of in België ondervonden, druk om de rubberproduktie tot het uiterste op te voeren. Daartoe diende men nu eenmaal geweld te gebruiken. En daardoor liep men het gevaar dat de Kongolezen wraak zouden nemen, diende men dus altijd op zijn hoede te zijn en het vuurwapen altijd onder handbereik te hebben.
Het is wel zo, zoals zojuist aangegeven, dat de Europeanen wat speelruimte hadden in hun geweldstoepassing. Die hadden hun Kongolese handlangers niet. Zij werden van boven door hun Europese superieuren aangezet om terreurdaden te plegen op straffe zelf slachtoffer te worden van een dergelijke praktijk. Van onderaf ondervonden ze de dreiging van de op wraak zinnende dorpelingen. En helemaal geen speelruimte hadden de inheemse rubbertap-

pers. Geweld was voor hen zo dominant dat ze hun jongste kinderen de rubber lieten inleveren in de (vaak ijdele) hoop dat de Europeanen en hun opzichters hen minder wreed zouden aanpakken.
Bij het minste of geringste gerucht over geweldsuitoefening door de kolonisten vluchtten ze het oerbos in en hielden zich daar dagen verscholen. Ze kwamen niet op de openbare weg uit angst slachtoffer te worden van 'toevallig' geweld van de kolonisten. De uitspraak 'betofe bole iwa' ('rubber is onze dood') werd veel gehoord in de Kongo Vrijstaat in deze jaren en is door vele Europeanen opgetekend. In 1963 en in 1975 ontdekten Belgische cultureel antropologen, bezig met onderzoek in de voormalige rubbergebieden, dat de 'grote angst' van rond de eeuwwisseling nog steeds diep in het volksgeheugen was geworteld. Dit geheugen is niet met behulp van geschreven documenten maar uitsluitend door mondelinge overlevering levend gehouden, wat duidelijk maakt hoe sterk de herinnering is.
De Belgen in de Kongo Vrijstaat hebben vanwege deze systematische terreur een speciale beruchtheid gekregen in de geschiedenis van het kolonialisme en veel verontwaardiging opgewekt. Volledig verdiend, maar in vele andere koloniale situaties kwamen soortgelijke praktijken voor, zoals blijkt uit recent historisch onderzoek. Zo liet de Amerikaanse cultureel antropoloog Taussig in een adembenemende studie[2] zien dat er in ongeveer dezelfde tijd zeer vergelijkbare omstandigheden heersten in Putumayo, op de grens van Colombia en Peru. Ook hier werden door (vaak westerse) rubbermaatschappijen duizenden Indianen gedwongen wilde rubber te tappen en de daarbij bedreven gewelddaden waren, vaak tot in de kleinste details, identiek met die in de Kongo. Een andere overeenkomst met de Kongo is dat de eerder genoemde Britse consul Casement een paar jaar na zijn Kongo-onderzoek, vanuit zijn standplaats Rio de Janeiro, weer een rapport over de misstanden heeft geschreven.

De Nederlandse socioloog Breman publiceerde een studie[3] over de arbeidsdwang, uitgeoefend op Javaanse, Chinese en Indiase koelies op de Europese, met name Nederlandse, landbouwbedrijven in Oost-Sumatra (Deli). Dit was een heel ander type tropisch kapitalisme: commerciële landbouw, op aangelegde plantages, niet met inheemse, maar met van elders ingevoerde arbeiders. De exploitatie had een duidelijk minder hit-and-run karakter dan in de Kongo en Putumayo en de koloniale samenleving was meer geïnstitutionaliseerd, bijvoorbeeld in een (hoe rudimentair en voor kritiek vatbaar ook) locale rechtspraktijk en een arbeidsinspectie. De wijze van optreden tegen de arbeiders, het geweldscomplex, in Oost-Sumatra vertoonde echter grote overeenkomst met die in de andere gebieden. En ook hier was dat vaak tot in de kleinste details het geval.
Taussig legt in een overtuigende analyse van de historische bronnen van de rubbergruwelen van de Boven-Amazone de wortels van dit geweldscomplex bloot. Hij onderzoekt de traditionele rationalistische verklaring: de zich tegen de blanken en hun economische orde verzettende Indianen konden alleen tot arbeid (rubber tappen) worden gebracht door ze te intimideren en te disciplineren met geweld en dreiging met geweld; dan alleen waren de Indianen tot deze arbeid te brengen, dan alleen

was exploitatie mogelijk. Een meer kritisch geluid binnen deze rationalistische verklaring luidt dat in de sociale verhoudingen van het systeem van primitieve exploitatie de arbeidskrachten tot object werden gereduceerd, verdinglijkt, waardoor het geweld beter uitvoerbaar werd voor de blanken.

De conclusie van Taussig luidt dat deze verklaring bepaald niet volledig is. Om het gewelddadig gedrag van de kolonisten in Putumayo (en in de Kongo, aan Sumatra's Oostkust en op de vele plaatsen die hier niet zijn genoemd) echt te begrijpen, dienen we deze economisch-rationalistische verklaring tenminste aan te vullen en een diepgaande analyse te maken van de visie van de blanken op de Indianen (en de zwarten, de Javanen, de Chinezen, de Indiërs enz. enz). Dan toont Taussig dat het gedrag van de blanke in de koloniale frontier-samenleving veel beter begrepen kan worden als er voldoende oog is voor zijn irrationele en mythische kanten. De blanken blijken in de gekoloniseerde niet-westerse volken cultuurloze en inferieure wilden, duivels, kannibalen en beesten te zien, voor wie zij een geweldige minachting, haat en angst hebben.

Het is dit racistisch, zichzelf verre superieur achtend denken dat de gewelddadigheden, 'de cultuur van terreur', 'de zone van de dood' (termen van Taussig) heeft mogelijk gemaakt. Voorwaar, een analyse die de 'rationele', westerse mens in zijn relatie tot het 'wilde denken' van het niet-westen van zijn door hem zelf opgerichte voetstuk haalt en ontluisterd achterlaat. En de implicatie van Taussig's analyse is dat deze racistische visie van de blanke op de gekleurde mens niet alleen geldt voor de koloniale context, maar dat iedere blanke er in gevangen is, ook hij of zij die vanwege een 'mission civilisatrice' naar de tropen gaat of om, in hedendaagse termen, te 'helpen' of te 'ontwikkelen'. En het geldt natuurlijk ook voor de verhouding blanke - gekleurde mens in de westerse samenlevingen.

Taussig's interpretatie, waarin structureel geweld van de blanken in de koloniale samenleving (voor een belangrijk deel) wordt verklaard uit hun racistische visie op de inheemse bevolking als barbaren en beesten, vertoont duidelijk verwantschap met het denken van de 'Frankfurters' Horkheimer en Adorno. Zij lieten zien dat de blanken, niet in verre koloniën, maar ook 'thuis' in het eigen 'beschaafde' en 'rationele' Europa, in (nazi-)Duitsland, in staat waren vanuit hun racistische/antisemitische visie op de Ander in de eigen samenleving tot structureel geweld en genocide te komen.

HET WESTEN

Het is interessant de analyse van Taussig vast te houden bij het beschouwen van de reacties op het in het westen, in de ex-koloniale mogendheden bekend worden van de berichten uit de verschillende 'tropische goelags'.

De eerste reactie was er altijd een van ontkenning en ongeloof. Zo werden de vele op foto's afgebeelde Kongolezen met afgekapte handen afgedaan als lepralijders. Onmiddellijk werd de brenger van het slechte nieuws aangevallen; zo werd de eerder genoemde Engelse journalist Morel met zijn vele onthullende publicaties over de Kongo ervan beschuldigd een agent te zijn van met de Belgen in Centraal-Afrika concurrerende koloniale Britse belangen.

Als de berichtgeving niet langer kon worden ontkend, volgde het bagatelli-

seren. Er was slechts sprake van individuele ontsporingen van 'karakterzwakke' blanken die in de hitte en eenzaamheid, omringd door 'onheilspellende' inheemse gemeenschappen, moreel ontspoorden en tot wreedheden overgingen. Breman heeft in een artikel[4] laten zien dat deze koloniale verklaring van individuele 'tropenkolder' geen steek houdt en dat het met tropenkolder aangeduide proces van morele verwildering dat zo vaak onder blanken in de koloniën is waargenomen een uiting is van het racistische karakter van de koloniale samenleving.

Als het structureel karakter van het geweld niet langer kon worden ontkend, werd verwezen naar de wildheid, onbeschaafdheid van de inheemsen die alleen met harde hand uit hun toestand van achterlijke indolentie waren te halen. Ondanks het succes van de internationale reactie op de toestanden in de Kongo Vrijstaat en de afgedwongen annexatie van de kolonie door België, bleef men zich in kringen rond het Belgische hof en in de (ex-)koloniale gemeenschap verzetten tegen de kritiek.

In 1960, tijdens de plechtigheden rond de Kongolese onafhankelijkheid (Zaïre), dreigde koning Boudewijn en zijn gevolg onmiddellijk naar België terug te keren omdat de politieke leider van Zaïre, Lumumba, het in een toespraak had gewaagd indirect te refereren aan het rubberregime!

Ook ver na de dekolonisatie is de sfeer in België rond de misstanden in het koloniaal verleden nog zeer gespannen gebleven. Het verschijnen van het hier al enkele malen genoemde boek van Vangroenweghe *Rood rubber* leidde bij het verschijnen in 1985 tot heftige protesten uit ex-koloniale kringen. Er werd zelfs een officieel onderzoek ingesteld naar de auteur, leraar in het Belgisch middelbaar onderwijs, omdat men bang was dat zijn gebrek aan vaderlandslievendheid hem ongeschikt maakte scholieren op te leiden. Het onderzoek rehabiliteerde hem en hij kon zijn baan behouden. Het is overigens opmerkelijk dat het boek in Nederland in vrijwel geen enkele bibliotheek aanwezig is.

Ook een Belgische diplomaat, Delathuy, voormalig bestuursambtenaar in de Kongo, heeft de laatste jaren veel gepubliceerd over de toestanden in de kolonie en zijn werk ondervond vergelijkbare reacties. De auteur had niet anders verwacht en omdat hij schade voor zijn loopbaan als diplomaat vreesde, schrijft hij onder pseudoniem.

Maar ook in de officiële wetenschapsbeoefening zijn nog vele sporen te vinden van rechtvaardiging van de Belgische overheersing van de Kongo en blijft de blanke beschavingsmythe recht overeind. Zo publiceerde de vermaarde historicus Stengers in 1989 nog een boek over het Belgisch regime in de Kongo waarin kritische studies als die van Vangroenweghe en Delathuy geheel ongenoemd blijven!

Het behoeft nauwelijks betoog dat België geen noemenswaardige anti-koloniale beweging gekend heeft. Alleen de communisten (die vooral in Wallonië aanhang hadden) en een handjevol kunstenaars hadden na 1908 kritiek op de koloniale politiek van België.

Voordat de Kongo in 1908 door Leopold II aan de Belgische staat werd overgedragen, was er kritiek in het parlement van de zijde van de sociaal-democratie, in het Belgische parlement vooral verwoord door Emile Vander-

velde. Eén liberale parlementariër deelde de kritiek van de socialisten.
Kritiek van anarchisten uit deze jaren zijn wij niet tegengekomen. Integendeel, typerend is, zo moet gevreesd worden, de opvatting van de gebroeders Reclus, twee Franse anarchisten, een geograaf en een etnoloog (!) die rond de eeuwwisseling aan de Université Nouvelle in Brussel doceerden, als zou Leopold II inderdaad veel goeds doen met zijn 'beschavingsoffensief' in Kongo. Pas vele jaren later zouden zij hun dwaling inzien.
De vooroordelen over 'donker Afrika' in België waren legio. De missie liet in het algemeen uiteraard niets achterwege om aan het thuisfront de noodzaak van haar werk breed uit te meten. Bovendien ontdekten de koloniale machthebbers langzaam maar zeker ook de mogelijkheden van de propaganda middels massamedia als de film.[5] Ook België kende kortom zijn 'daar-wordt-iets-groots-verricht'-mafia.[6]
De overdracht van de Kongo aan de Belgische staat deed de anti-koloniale kritiek van sociaal-democratische zijde nagenoeg verstommen.[7] In 1911 liet bijvoorbeeld Vandervelde zich in het Belgische parlement zelfs enthousiast uit over de voordelen die het kolonialisme 'de inboorlingen' bood. Omstreeks dezelfde tijd zou de Belgische socialistische partij een zetel toegewezen krijgen in de raad van beheer van de Huileries du Congo Belge, een filiaal van de Engelse Lever-groep in Kongo.[8] In feite zouden alleen de communisten zich blijvend kritisch uitlaten over de Belgische aanwezigheid in de Kongo.

In 1927 vond er in Brussel een niet onbelangrijk anti-koloniaal congres plaats, op poten gezet door de grote organisator van de Comintern, Willy Münzenberg.[9] De regering Vandervelde had hiervoor het paleis Egmont (!) ter beschikking gesteld - op voorwaarde dat er niet over 'de Kongo' gesproken zou worden en er op straat geen demonstraties en dergelijke zouden plaatsvinden. Het Belgische communistische parlementslid dr. A. Marteaux hield zich aan deze voorschriften maar protesteerde in een soort welkomstwoord dat hij op het congres hield tegen deze beknotting van democratische rechten! Over de Kongo zweeg ook hij... Bart de Ligt zou in 1931 in zijn *Vrede als daad* schrijven dat ten tijde van de regering Vandervelde het stelsel van dwangarbeid krachtig opbloeide.

In 1953 publiceerde de Vlaamse schrijver Gerard Walschap zijn roman *Oproer in Congo*. Het was het eerste boek dat "een opstand van de inlandse bevolking (in de Congo) op zo'n wijze behandelt, dat er begrip uit blijkt en de oorzaak er van zoekt bij het onrechtmatige optreden van het koloniaal gezag".[10] Op het genoemde anti-koloniale congres in 1927 in Brussel waren onder meer een aantal Nederlandse anarchisten, onder wie Arthur Lehning, aanwezig. Zij deelden uiteraard de bezwaren tegen het kolonialisme maar hadden zo hun twijfels bij de 'nationale bevrijding' die de op het congres opgerichte Anti-Imperialisme-Liga zou gaan nastreven.[11]

Zij zouden gelijk krijgen, onder meer van de grote Afrika-deskundige Basil Davidson die in zijn indrukwekkende *The black man's burden*, mede aan de hand van het voorbeeld van Kongo/Zaïre laat zien, hoe de post-koloniale staten in Afrika een regelrechte ramp veroorzaken.

NOTEN

(1) Aldus J. Vansina in zijn voorwoord in: Vangroenweghe 1985, pp. 7-11. (2) Taussig 1987. Zie voor een bespreking van deze in Nederland nauwelijks bekende studie: Brand 1991. (3) Breman, 2e druk 1992 (oorspronkelijk 1987). (4) Breman 1988. (5) Uitgebreid hierover: Convents 1982. (6) De term is van Rudy Kousbroek en verwijst naar de bundel *Daar wordt iets groots verricht* over het Nederlandse koloniale beleid in voormalig Nederlands-Indië. (7) De sociaal-democraat Louis Bertrand (1856-1943) schijnt zich overigens wel blijvend op een anti-kolonialistisch standpunt te hebben gesteld. Een publikatie van de Amerikaan W.B. Norton (1965) over Bertrand die zulks suggereert, hebben wij evenwel niet tijdig kunnen achterhalen. (8) Zie Martens 1988, p. 13. (9) Zie hierover Bronsveld 1985. (10) Aldus Gebuys 1985, p. 188. (11) Zie bijv. Bronsveld 1985, p. 28.

LITERATUUR

- Brand, A., De kolonist en de edele wilde (bespreking van Taussig 1987) in: *NIO-Kroniek*, oktober 1991, pp. 14-15
- Breman, J., Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144 : 1, 1988, pp. 19-43
- Breman, J., Een staat van terreur: Kongo rond de eeuwwisseling, in: *De Gids*, mei/juli 1991 (kolonialisme-nummer) pp. 448-493
- Breman, J., *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's oostkust in het begin van de twintigste eeuw*, Leiden (2e druk) 1992
- Bronsveld, Cees, De anti-imperialisme liga: tussen nationalisme en partijpolitiek, in: *De AS* 65 , 1984, pp. 25-31
- Convents, Beeldvorming over zwart Afrika: films over de Belgische Congo 1897-1914, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 8 (1982), pp. 389-414
- Davidson, Basil, *The black man's burden: Africa and the curse of the nation-state*, New York 1992 (in 1993 verscheen een pocket-editie)
- Delathuy, A.M., *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*, Berchem 1985
- Das Flammenzeichen von Egmont, Berlin 1927 (verslag Brusselse internationaal anti-koloniaal congres
- Gebuys, D., Alfons en Gerard Walschap en het koloniale verleden, in: *Ons Erfdeel* 1985, pp. 183-194
- Kousbroek, R., *Het Oostindisch kampsyndroom*, Amsterdam 1992
- Martens, Ludo, *Tien jaar revolutie in Kongo 1958-1968*, Berchem 1988
- Norton, W.B., *A Belgian socialist critic of colonialism: Louis Bertrand (1856-1943)*, Brussel 1965
- Stengers, *Congo's mythes et realités, 100 ans d'histoire*, Paris/Louvain-la-Neuve 1989
- Taussig, M., *Shamanism, colonialism and the wild man, a study in terror and healing*, Chicago 1987
- Horkheimer, M. & Th. W. Adorno, *Dialektiek der Aufklärung*, Frankfurt a/M., (1944) 1969
- Vangroenweghe, D., *Rood rubber, Leopold II en zijn Kongo*, Brussel/Amsterdam 1985
- Wesseling, H.J., *Verdeel en heers, de deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam 1992

FEDERALE STRUCTUUR: EEN STAP IN LIBERTAIRE RICHTING

Thom Holterman

Federalisme is op te vatten als een politieke uitdrukking van het streven naar het maximaliseren van de omvang van zelfstandig te beheren eigen aangelegenheden en het minimaliseren van de omvang van gemeenschappelijk te beheren aangelegenheden. Het is daarbij geen doel op zichzelf om het gemeenschappelijk beheer volledig uit te bannen. Veeleer gaat het om een voortdurend zoeken naar een evenwicht tussen beide strevingen. Daarbij geldt de volgende regel. Om een bepaalde aangelegenheid onder gemeenschappelijk beheer te brengen, moet worden aangetoond dat een zelfstandig beheer door de kleinere autonome eenheden niet (goed) mogelijk is. De 'bewijslast' ligt dus bij degene die tot gemeenschappelijk beheer wil overgaan. Deze regel wordt het 'subsidiariteitsbeginsel' genoemd.

Federalisme is ook wel als een handelingskader te zien. In die zin heet het een methode van het scheiden van 'machten'. Dat scheiden vindt dan zodanig plaats dat de centrale regering en de deelregeringen onafhankelijk zijn, waarbij ieder van die regeringen ook in een gecoördineerde verhouding tot elkaar staan.

Met deze typeringen van 'federalisme' is de toon gezet voor een verdere beschouwing over dit politieke streven. Daarbij wordt met name aandacht voor de ontwikkelingen in België gevraagd.

Er zijn vele soorten federalisme en elke staat die een federale staat heet te zijn, kent wel zijn eigen federale constructie. Voor een goed begrip omtrent hetgeen in dit artikel aan de orde is, dienen dan ook enkele uitgangspunten te worden verduidelijkt. Dat heeft dan alles te maken met een mogelijke positiekeuze vanuit een anarchistische optiek met betrekking tot federalisme. In dat licht zeg ik daarom eerst iets over 'integraal federalisme'; daarna licht ik het onderscheid tussen federatie en confederatie toe.

Het federalisme kent een politieke en een sociale kant. Het politieke federalisme betrekt zich op de politieke organisatie van de maatschappij. Het handelt bijvoorbeeld over de bevoegdheidsverdeling tussen het lokale, provinciale en centrale gezag en over in welke mate of op welke terreinen de (autonome) bevoegdheden liggen.

Het sociale federalisme betrekt zich op de sociaal-economische organisatie van de maatschappij. Daar gaat het om vraagstukken van zelfbestuur in het 'bedrijfsleven' en om een anarcho-syndicalistische structurering daarvan.

Dat politieke en sociale federalisme samen wordt wel integraal federalisme genoemd. Het grijpt mede terug op denkbeelden van de klassieke anarchist P.J. Proudhon (zoals vooral in zijn *Het federatieve principe* [1852] verwoord). Het moge duidelijk zijn, dat, als we over België en federalisme komen te spreken, het dan niet over integraal federalisme gaat. De discussie over België en federalisme blijft namelijk binnen het kader van de verstrengeling van federalisme en staat.

De behandeling van het thema federalisme bevindt zich op het vlak van de staatstheorie. Dat laatste zal anarchisten tegen staan omdat hun federalistische ideeën juist berusten op een anti-staatsconcept en uitgaan van een anti-statelijk organisatie- en structuurbeginsel. Mijn standpunt hierin is het volgende. Het betreffende concept is als maatstaf te nemen om met behulp daarvan èn een positieve waardering voor het anti-centralistische element in reëel bestaande federalistische constructies te kunnen hebben èn tegelijk op grond van dat concept kritiek te kunnen formuleren voor zover het federalistische beginsel alleen op het staatkundige terrein en niet ook op andere terreinen wordt gebruikt.

Een andere punt betreft het onderscheid tussen federatie en confederatie. Een van de verschillen is dat een federatie een eigen grondwet kent en een confederatie niet. Ten aanzien van een confederatie zijn de wederzijdse rechten en plichten voor de samenstellende delen van een confederatie in een volkenrechtelijk verdrag vastgelegd. Die samenstellende delen zijn soevereine staten.
In een federatie draait het vervolgens om een binnenstatelijke verdeling van bevoegdheden tussen de federatie (de bond) en de deelstaten (Länder, provincies, kantons). Die bevoegdheidsverdeling wordt in de grondwet neergelegd. De leden van de confederatie blijven daarentegen zelfstandig. Bij een confederatie kunnen dan ook de afzonderlijke leden zich eenzijdig afscheiden (recht van secessie).
Zoals we zagen blijft de soevereiniteit van de afzonderlijke leden van de confederatie intact. Dit betekent dat voor het volkenrecht de samenstellende delen zelfstandige eenheden blijven. Zo blijft Nederland volkenrechtelijk zelfstandig, ook al is het opgenomen in het verband van de Europese Gemeenschap (EG); de EG is in die zin een confederatie.
In een federatie heeft daarentegen een overdracht van soevereiniteit aan het supranationale verband (de federatie, de bond) plaatsgevonden. Daarbij kunnen verschillende methoden zijn gehanteerd (wat hier verder buiten beschouwing blijft). Zo hebben de lidstaten van de EG bepaalde bevoegdheden aan de EG overgedragen, die zij zelf niet meer kunnen uitoefenen; de EG kent dan ook een eigen rechtsorde, waarvan het recht de burgers van de lidstaten zonder tussenkomst van die lidstaten, raakt. In die zin lijkt de Gemeenschap op een federatie. Gelet op de ontwikkelingen binnen de EG is hier sprake van wat wel centripetaal (middelpuntzoekend) federalisme wordt genoemd.
Gelet op die centripetale werking draagt federatie in de praktijk ontegenzeggelijk een centralistische tendens in zich (het is een praktijk die in de Europese Gemeenschap is te ontwaren en waartegen met name van Engelse zijde veel verzet is gemobiliseerd). De werking kan ook een geheel andere kant op wijzen. Dat is het geval wanneer er sprake is van centrifugaal (middelpuntvliedend) federalisme. Aan het proces daarvan staat België bloot.

In 1831 richtte de Belgische grondwetgever een eenheidsstaat in. Een eenheidsstaat kent, net als een federale staat, samenstellende delen. Die samenstellende delen (de gemeente en provincies) vormen ondergeschikte 'machten' ten opzichte van het centrale gezag.

Ook Nederland is naar zijn staatsvorm een eenheidsstaat. De vroegere liberaal en hoogleraar staatsrecht P. J. Oud zei daarover: "Wat de verhouding van de territoriale lichamen - Rijk, provincie en gemeente - betreft, is er (..) een zuivere hiërarchie" (in deel II van zijn handboek over het gemeenterecht, 1959: 143).

STAATSHERVORMING

In 1970 werd in België een eerste staatshervorming getroffen, die een aanzet gaf tot het ontwikkelen van een federale staatsstructuur. Daarmee viel dus de eenheidsstaat uiteen. Vervolgens is in België door middel van drie opvolgende staatshervormingen (in 1980, 1988, 1992) zonder enige twijfel een politieke organisatie in het leven geroepen, die beantwoordt aan een federaal systeem (Alen 1990: 325 en 1993: 75 ev.). Alvorens verder op de Belgische situatie in te gaan, is het goed eerst een aantal van de besproken zaken op een rijtje te zetten.

In de staatkundige discussie over staatstypen gaat het steeds over bevoegdheidsverdeling tussen de samenstellende delen binnen de staat. Het gaat dan over de staatsvorm. De vraag is in welke mate er sprake is van autonomie van die delen van de staat. Daarnaast is er de vraag naar de soevereiniteit van de staat zelf. Dat betreft de vraag in welke mate de staat naar binnen en naar buiten de 'hoogste macht' uitoefent. De beide facetten, de autonomie van de delen en de soevereiniteit van het geheel, staan in een bepaalde verhouding tot elkaar.

De eenheidsstaat kenmerkt zich in strikte zin als volgt: afwezigheid van autonomie van de delen; volledige soevereiniteit bij het geheel. De confederatie, ook wel statenbond genoemd, vormt daarvan het spiegelbeeld: volledige autonomie van de delen; géén soevereiniteit bij het geheel. Tussen die beide staatsvormen in liggen verschillende andere staatsvormen, zoals onder meer de gedecentraliseerde eenheidsstaat (die Nederland is en België was) en de federatie of wel bondsstaat (die de Bondsrepubliek is en België is geworden).

Het ligt voor de hand dat anarchisten zullen kiezen voor de confederatie als vorm voor de politieke organisatie van de maatschappij. Tevens zullen zij zich niet ervan laten weerhouden om die vorm ook van toepassing te verklaren op het sociaal-economische vlak (wat dus het 'integraal federalisme' oplevert). Anarchisten zullen echter op 'tilt' slaan vanwege het gebruik van het woord 'staat'. Maar ook als het gebruik van het woord 'staat' wordt afgezworen, dan betekent dit niet dat men ontslagen is van de plicht om aandacht te hebben voor bepaalde problemen die tot een oplossing moeten worden gevoerd. Want met het uitroepen van de confederatie alleen is men er niet. Om welke soort problemen het onder meer gaat, is te demonstreren aan de federale ontwikkelingen in België.

Het centrifugale proces dat de staatshervorming in de richting van een federale structuur dreef, had als motor het bestaan van verschillende taalhomogene groepen, in het bijzonder de Nederlandstalige Vlamingen en de Franstalige Walen (naast een kleinere Duitstalige groep Belgen). Die taalhomogene groepen verschilden ook in levensbeschouwelijke zin (katholiek/vrijzinnig) en in sociaal-economische zin (arbeid/kapitaal). Na 1945 zijn die drie breuklijnen (taal/levensbeschouwing/economie) in één bedding samengevloeid (Alen 1993: 60).

Politieke druk werd gevormd door het streven van de taalhomogene groepen om, los van het centrale gezag, zelf de zaken te regelen. Aan die druk is de eenheidsstaat die België was, bezweken. De centrifugale werking van die druk heeft uiteindelijk geleid tot de instelling van een federale staat met een verscheidenheid van autonome groepen. Naast taalhomogene gebieden als de gewesten Vlaanderen en Wallonië (en een derde gewest Brussel) bestaan er ook drie autonome gemeenschappen (Vlaams, Frans, Duits).

De bevoegdheden van de gewesten zijn uitsluitend territoriaal bepaald (de staatkundige bevoegdheidsspreiding valt hier dus samen met de gebiedsgrens). De bevoegdheden van de gemeenschappen, die zich onder meer uitstrekken over culturele aangelegenheden, onderwijs en gezondheidsbeleid, reiken tot over de 'eigen' taalgrens heen. Brussel is geen afzonderlijke gemeenschap; daar zijn de Vlaamse en Franse gemeenschap bevoegd. De Duitstaligen, die wel een eigen gemeenschap kennen, hebben geen eigen gewest; het Waalse gewest is bevoegd in het Duitse taalgebied. De gemeenschappen vormen aldus institutionele eenheden van een non-territoriaal federalisme.

De omvang van de bevoegdheid van het centrale gezag ligt in feite in handen van de deelgebieden. Doordat deze erin slagen bij elke staatshervorming de grenzen van hun autonomie te verleggen, vermindert het takenpakket van de federale overheid zienderogen (Alen 1993: 84). Bij de laatste staatshervorming zijn bevoegdheden aan de gewesten overgedragen zelfs op het vlak van het buitenlands beleid, traditioneel een bevoegdheidsterrein van het centrale gezag (zoals ook bijvoorbeeld de regeling van de externe veiligheid en het geld- en muntstelsel).

Nu zou het nog kunnen voorkomen dat op bepaalde punten één van de taalgroepen zich door middel van regelgeving een overheersende rol toeëigent. Om het ontstaan van dominantie van de ene groep over de andere te voorkomen is een stelsel van bijzondere meerderheidswetten ontwikkeld. Dat stelsel heeft tot doel te verhinderen dat in onderwerpen van de staatshervorming wetten tot stand komen tegen de wil in van één van de taalgroepen. In het geval dat het om regelgeving van die soort gaat, is voor de totstandkoming ervan een bijzondere meerderheid van de taalgroepen in het parlement vereist.

Letten we op besproken facetten als die van splitsing van 'macht' en verdeling daarvan over kleinere autonome groepen, zowel naar territoir (gewesten) als naar functies (gemeenschappen), dan gaat het om een staatshervorming die de aandacht van anarchisten verdient en wel om verschillende redenen.

In de eerste plaats is op te merken dat het centralistische concept in de actuele staatkundige situatie is losgelaten. In de tweede plaats valt het invoeren van diversiteit aan autonome eenheden op. In de derde plaats vinden we het hanteren van de anti-dominantie regel, die in het stelsel van bijzondere meerderheidswetten ligt. Ik geef toe, het is allemaal weinig schokkend voor de echte anarcho-revolutionair. Maar ik vind het dan ook niet onverstandig om de spanning tussen beginsel en praktijk in de gaten te houden. Dat mag natuurlijk niet tot onverschilligheid met betrekking tot de beginsel-keuze leiden, want - en dat moet met C. Franz worden erkend - in de praktijk maakt het wel degelijk ver-

schil of men voor de toepassing van het ene of het andere beginsel kiest (Franz, gecit. bij Rüdiger 1979: 2).
De beginsel-keuze, zo mag worden opgemerkt, is met de keuze door de Belgen voor een federale structuur een goede. De staatkundige ontwikkelingen zoals die in de Belgische staatshervormingen tot uitdrukking komen, laten bovendien andermaal zien dat wat wij als 'staat' opvatten, niet voor eens en altijd vastligt. Dat mag de anarchistische hoop op de realisering van een 'andere staatsopvatting' nieuw leven in blazen. Dit betekent niet dat we de ogen kunnen sluiten voor de talloze problemen die er ook zijn, maar die ik hier niet aan de orde heb gesteld (problemen waaraan ik denk zijn onder meer door Siebe Thissen verwoord in *De AS* nr. 103: 38-41). Ze betreffen de samenhang tussen federalisme en democratie, tussen federalisme, separatisme, nationalisme en populisme. De behandeling daarvan gaat echter het bestek van dit artikel te boven.

LITERATUUR

De informatie over het federalisme in België is ontleend aan wat de Belgische hoogleraar staatsrecht A. Alen daarover schreef, te weten 'België: een tweedelig en centrifugaal federalisme' (in: *RM Themis*, 1990, p. 307-333) en 'Nationalisme, federalisme en democratie: het voorbeeld België' (in: E. Kossmann e.a., *Nationalisme, Federalisme en Democratie*, Groningen 1993, p. 49-102). Verder maakte ik gebruik van de fraaie beschouwing over federalisme, geschreven door C. Riezebos en G.F.M. van der Tang, 'Bevoegdheid en controle in federale staten', in: H.F. Munneke, C. Riezebos en G.F.M. van der Tang, *Federalisme*, Zwolle 1992, p. 1-55. Tevens bediende ik me van het algemene overzicht met betrekking tot federalisme, geschreven vanuit een anarchistische optiek, van H. Rüdiger, *Föderalismus, Beitrag zur Geschichte der Freiheit* [1947], Berlin 1979. Daarnaast nam ik enkele alinea's over uit mijn bijdrage in het Gentse tijdschrift *Perspectief* (1992, nr. 28), 'Een vrij verenigd Europa' (p. 6-15).
In anarchistische kring (en ook voor velen daarbuiten) behoort Proudhon tot de leermeester betreffende het federalisme. Zonder overdrijving kan Roemheld dan ook zeggen: "Het integraal federalisme omvat alle nationaal-politieke, politico-economische en socio-politieke ideeen die zijn te herleiden tot P.J. Proudhon" (L. Roemheld, *Integral Federalism, Model for Europe - a way towards a personal group society, Historical development, Philosopy, State, Economy, Society,* Frankfurt a.M./New York 1990).

VLAAMSE GROENEN TUSSEN PARLEMENTARISME EN BASISDEMOCRATIE

Roger Jacobs

De Vlaamse groene partij Agalev was een zeer vroege loot aan de tak van de Europese politieke ecologie: reeds in 1981, eerder dan hun Duitse collega's, stuurde zij haar eerste verkozenen naar het nationale parlement. In haar ontstaansfase vertoonde zij een aantal kenmerken die haar, in Europees verband, tot een buitenbeentje maakte. Het oorspronkelijke draagvlak van de partij werd niet geleverd door de 'nieuwe sociale bewegingen' of door de post-68 politieke clubs (die zelfs hardnekkige, maar vergeefse pogingen deden om politiek door te breken), maar wel door een christelijk geïnspireerde herbelevingsbeweging onder bezielende leiding van de Antwerpse jezuïet Luc Versteylen.
Onaangenaam getroffen door de heersende prestatiedwang en concurrentiegeest ging deze godsdienstleraar bezinningen en 'herbelevingssessies' organiseren waarin, op een onmiskenbaar religieuze wijze ('weer eerste christenen worden...'), vorm en inhoud werd gegeven aan een nieuwe moraliteit (stilte, soberheid en saamhorigheid), onconventioneel uitgedrukt in puntige aforismen en eenvoudige parabels.

Walgrave schrijft in zijn essay dat de beginfase van Agalev tot thema heeft: "Anders Gaan Leven stond vrij geïsoleerd tegenover andere nieuwe sociale bewegingen, het was eerder een marginale groep die zeker niet als spil in een breed bewegingsverband functioneerde".[1] Omdat men ook de buitenwereld kond wilde doen van de nieuwe waarden, werd de beslotenheid van het retraitehuis verlaten en zette men de tanden in een aantal spraakmakende conflictmateries: daaruit werd de actiegroep De Groene Fietsers geboren. Ook 'politiek' in de enge zin van het woord werd als spoor niet uitgesloten: bij de parlementaire verkiezingen van 1974 en de gemeentelijke verkiezingen van 1976 werden Groene Lijsten opgesteld, waarop politici van alle partijen vermeld werden die het best de ideeën van de beweging vertolkten. De Lijsten mislukten echter omdat - zo dacht men - de verkozenen binnen de traditionele partijen over te weinig bewegingsruimte beschikten om hun beloften waar te maken. Rechtstreeks gevolg van deze mislukking was dat men in 1977 in Antwerpen met een eigen Agalev-lijst kwam.

Ik wil nu even stilstaan bij twee constant terugkerende eigenschappen van de Vlaamse groene partij die mijns inziens hun verklaring vinden in de specifieke ontstaansgeschiedenis van Agalev. *Eerst en vooral* denk ik hierbij aan een zeker organisatorisch fundamentalisme: haar vasthouden aan een 'antipartij' partij-mentaliteit. "De partij was geen doel op zichzelf, maar een actiemiddel, naast andere, om de mensen te doen nadenken: men was een kriebelpartijtje (dat andere partijen de kriebels bezorgde), een pechstrookpartijtje (om even aan de kant te gaan staan en na te denken) en een dolfijnpartijtje (dat niet eens in de vier jaar opdook om beloften in de lucht te spuien en daarna weer

verder te gaan met het diepzee-gekonkelfoes, maar dat tussen het volk zwom)".[2] Versteylen zelf was van mening dat de verkiezingen enkel aangegrepen moesten worden om het nieuwe gedachtengoed te verspreiden: Agalev zou een partij zijn in verkiezingsperiodes en een herbelevingsbeweging daarbuiten. De partij mocht in geen geval een permanent bestaan gaan leiden, want dat zou aanleiding geven tot het ontstaan van een kaste van 'klimoppers' en 'electologisten' waarop Michels' 'ijzeren wet van de oligarchie' in werking zou treden.[3] Politieke stijl was, in het geval van Versteylen, belangrijker dan politieke doelstellingen, wat ook tot gevolg had dat inhoudelijke conflicten nooit tot in hun uiterste consequenties uitgevochten werden ("we zijn toch allemaal vrienden onder mekaar").

Daarmee hangt *een tweede constante* van het Agalev-functioneren samen: de vaagheid van maatschappij-analyse (wat zijn de oorzaken van de hedendaagse maatschappelijke impasse, wat stellen wij ervoor in de plaats en hoe willen wij dat bereiken?). Toen vrienden van mij, meer dan tien jaar geleden, de aandacht van Luc Versteylen op deze fundamentele zwakte trokken, ontkende hij dit niet maar tegelijkertijd gaf hij te kennen dat het hem daar ook niet om te doen was: "Wel, we zijn nog bezig met het blussen van de brand. Onze analyse groeit uit de praktijk. We moeten inderdaad nog zoeken welke stappen ons in de goede richting brengen. Maar die richting hebben we al, dacht ik toch wel". En onmiddellijk daarop aansluitend weer het onvermijdelijke 'stijl'-element: "Dàt is onze sterkte: de manier waarop we vechten, daar kunnen ze niet mee om. Tegen alle andere middelen hebben ze wapens genoeg, maar tegen spelende mensen, daar staan ze machteloos tegenover".[4] In de praktijk kwam dit neer op een groen pragmatisme en een verwerping van een inhoudelijk fundamentalisme: de compromisloosheid en de ongezouten kritieken van de Duitse Fundi's pasten niet binnen de 'speelse' aanpak van Versteylen en de zijnen.

1979, Europees verkiezingsjaar, vormde een beslissend overgangsjaar voor Agalev. Het relatieve succes - weliswaar geen verkozene, maar toch 2,3 procent van de uitgebrachte stemmen - wees op een hoopvolle toekomst. Vanaf dan wordt Agalev een aantrekkingspool voor ambitieuze politici-in-spê die in de prille groene politieke beweging 'kansen' zien die ze elders niet kunnen waarmaken. Tussen 1979 en 1982 zou er een structuurstrijd losbarsten tussen enerzijds de bewegingsmensen rond Luc Versteylen, die waarschuwden voor een 'veragaleffing' van Agalev en anderzijds mensen die politiek wilden bedrijven zonder meer. Het reeds vernoemde succes van Agalev bij de parlementsverkiezingen van 1981 beslechtte deze strijd in het voordeel van de 'politicanti'. De stembusoverwinning leverde een aantal financiële middelen - en vrijgestelden - op waarmee het proces van politieke structurering in een krachtige stroomversnelling geraakte. In maart 1982 werd het stichtingscongres van de partij gehouden waarbij deze laatste formeel van de herbelevingsbeweging losgekoppeld werd en een eigen leven kon gaan leiden.

NORMALISERING

Socioloog Stef Hellemans stelt naar aanleiding van de evolutie van Agalev vast dat "de uitbouw van de partijorganisa-

tie goeddeels gekoppeld bleef aan het ritme van de verkiezingen".[5] Een dubbel patroon valt daarbij op. Goede verkiezingsresultaten brengen geld in het laatje (onder meer doordat een deel van het parlementair inkomen aan de partijkas moet worden afgestaan) èn levert een aantal vrijgestelden op (per verkozene krijgt men werkingsmiddelen plus anderhalve medewerker ter beschikking gesteld) waarmee de fractiewerking, het nationale partijsecretariaat, de vormings- en studiedienst en de provinciale animatiecentra bemand/bevrouwd kunnen worden. Bijna 96 procent van de partijbegroting is afkomstig uit ontvangsten die via de parlementairen binnenkomen. In een soort tweede beweging fungeren de gemeenteraadsverkiezingen op plaatselijk niveau als locomotieven voor de verbreding en verankering van het partijdraagvlak. Naar aanleiding van deze lokale verkiezingen worden nieuwe plaatselijke afdelingen opgericht en de bestaande vernieuwd en versterkt. Op deze wijze wordt een groot stuk van de politieke dynamiek van de groene partij afhankelijk gemaakt van staatssteun. Dit overheersende belang van verkiezingen en verkozenen werkt op een dubbele manier de normalisering van de partij in de hand.

Enerzijds bestaat er een tendens tot *inhoudelijke normalisering*. In de losse partijstructuur die Agalev tot nog toe kenmerkt (met een uitgesproken autonomie voor de lokale groepen, de parlementaire fractie, de werkgroepen en de partijcongressen) zullen parlementairen - als ze maar lang genoeg in functie blijven - op langere termijn een beslissend stempel gaan drukken op de doelstellingen van de partij. De Duitse politieke wetenschapper Agnoli schrijft dat "diegene die via de politiek en niet via de kritiek op de politiek 'iemand' geworden is, elke belangstelling verliest om die instellingen te veranderen en af te schaffen".[6] Zelfs als het zijn/haar intentie is de ramen van de politieke Augiusstal wijd open te zetten, dan nog blazen zij het geviseerde systeem nieuw leven in doordat zij aantonen dat systeemimmanente kritiek mogelijk is. Staat en politiek worden dan als neutrale instrumenten beschouwd die men naar believen in 'goede' of 'slechte' zin kan hanteren. Aldus wordt de anti-emancipatorische oorsprong van deze instrumenten (verhinderen dat de grote massa van de burgers permanent en actief zou gaan deelnemen aan de vormgeving van hun samenleving) aan het oog onttrokken.[7] Aanvaarding van de bestaande institutionele context betekent dat men het volk herleidt tot een leger van anonieme meelopers: politieke passiviteit, onverschilligheid en onmondigheid zijn daar een logisch uitvloeisel van.

Een invloedrijk groen politicus uit de jaren tachtig, Ludo Dierickx - die zich als de politieke filosoof van de beweging wil profileren - is gewoon blind voor dit soort anarchistisch georiënteerde kritieken. Heel expliciet stelt hij: "Het revolutionaire van de groenen ligt naar mijn mening in het economisch denken, niet zozeer in het democratisch denken. In het democratisch denken liggen wij in zekere mate in het verlengde van een Proudhon (sic!) of van andere theoretici van de democratie, die vooral de democratie hebben willen verruimen en verrijken. Nu zijn er twee mogelijkheden voor de groenen om die bestaande democratie te verrijken en open te gooien: door gedaan te krijgen langs een wet dat er morgen ook refe-

renda georganiseerd kunnen worden; de andere methode, die nu gebruikt wordt, dat is in die instellingen kruipen en daar zaken los te gooien, informatie naar buiten te brengen".[8] Met zulke institutionele oogkleppen groeit natuurlijk recht evenredig het belang van het parlement als *de* veranderingshefboom bij uitstek, terwijl het eigen parlementair mandaat opgewaardeerd wordt. Groene doelstellingen worden ingepast in het parlementaire procustusbed (ze worden dan verengd tot 'radicale' eisen zoals eco-tax, basisinkomen of stemrecht voor migranten) terwijl de fundamentele maatschappijkritiek stilletjes achter de coulissen verschoven wordt van een verre, wazige toekomst.

Agalev wordt er aldus toe verleid om een ecologische moderniseringspartij te worden die het politieke spel netjes binnen de reeds getrokken krijtlijnen meespeelt en die haar eigen 'au serieux' in laatste instantie slechts kan bewijzen door... regeringsverantwoordelijkheid op zich te nemen. "De politieke organisaties van de arbeidersbeweging hadden er in de vorige eeuw enkele decennia voor nodig om duidelijkheid te scheppen omtrent de vraag of een sociaaldemocraat minister mocht worden in een burgerlijk kabinet. Enkelen spraken van verraad aan de zaak van de proletarische revolutie, nog anderen van possibilisme: de mogelijkheid van een alternatief gebruik van grondwettelijke instellingen. Bij de Grünen stelt zich de vraag naar regeringsdeelname reeds na twee jaar. Herhaalt de geschiedenis zich weer, maar ditmaal als farce?".[9]

CENTRALISERING

Luc Versteylen sprak met trots over zijn 'anarchistische' remedies om de vorming van een kaste van beroepspolitici tegen te gaan en dit heeft inderdaad in zekere mate geleid tot de verankering van een 'anti-partij partij' mentaliteit in de organisatiestructuur van Agalev. Het is juist deze 'achterhaalde' bewegingsgeest die de wrevel opwekt van de meest ambitieuze groene parlementairen binnen Agalev. Recentelijk, in september 1993, bracht het spraakmakende tandem Jos Geysels (Agalev-onderhandelaar met het oog op regeringsdeelname in 1991) en Mieke Vogels (gedoodverfde toekomstige burgermoeder van de stad Antwerpen) een - vlot geschreven maar inhoudelijk mager - boekje uit waarin ze hun gal spuwen over de 'waanidee' van de basisdemocratie. "Agalev is als partij gegroeid uit de nieuwe inzichten van de jaren zestig en dus bij uitstek gevoelig voor de negatieve neveneffecten van die ideeën. Net als in de samenleving draait de democratie binnen de partij dol en is de besluitvorming meer en meer verhuld achter een mist van raden en organen die vanuit het halfduister zorgen voor de reproduktie van moeilijk te definiëren belangen. De droom van de basisdemocratie eindigt zo in ondoorzichtelijkheid en complexiteit en ondergraaft op den duur de basisvoorwaarden zelf van de democratie. De democratie saneren is ook in de partij Agalev meer dan noodzakelijk".[10]

Jos doet een concreet voorstel: "We reproduceren teveel de organisatievormen van de jaren zestig en zeventig in plaats van in te gaan op de nieuwe verschijnselen in de samenleving. Ik pleit altijd voor het Greenpeace-model: naar buiten komen, beweeglijk zijn, met netwerken werken".[11] Ook de reeds geciteerde, met Agalev sympathiserende socioloog Hellemans adviseert de partij om toe te treden tot het keur van suc-

cesvolle, postmodernistische kaderorganisaties, zoals Artsen zonder Grenzen en Greenpeace, die de ontkoppeling van kernmilitanten en achterban consequent hebben doorgevoerd. Lidmaatschap beperkt zich tot het betalen van bijdragen waarmee de professioneel werkende staf, zonder enige raadpleging van de leden, via campagnes en spectaculaire acties, het bewijs probeert te leveren aan de bijdragebetalers dat hun geld goed besteed is. "Hier zijn het de kiezers die met hun stem vanop afstand het optreden en de activiteiten van de geëngageerde staf van Agalev goedkeuren. Agalev geniet zoals Greenpeace van dezelfde vrijheid van handelen en actievoeren. Niet gebonden aan drukkingsgroepen of het gewicht van een brede militantenbasis, kan het zijn eigen gang gaan... zolang de electorale sympathierekening klopt".[12]

Een stap in deze richting werd gezet tijdens het laatste statutair congres van Agalev (juni 1993) waar besloten werd het partijlidmaatschap te versoepelen: terwijl kandidaat-leden vroeger een proefperiode in een plaatselijke afdeling doorliepen, moeten zij zich nu gewoon melden op het nationaal secretariaat en hun jaarlijkse ledenbijdrage (twintig gulden!) betalen. Deze maatregel werd genomen met de bedoeling de smalle ledenbasis van de partij (ongeveer tweeduizend) uit te breiden, maar de toevloed van 'papieren' leden brengt tevens een versterking van de centrale partijorganen (nu al wordt gesproken van een Brussels waterhoofd op zeer smalle lokale beentjes) en van de positie van de parlementairen (die voor de anonieme leden het gezicht van de partij vormen) met zich mee. Niet zonder reden gaf het al dan niet aanvaarden van papieren leden binnen de Amerikaanse groene partij aanleiding tot een principieel meningsverschil: inzet was de keuze tussen een gecentraliseerd partij-apparaat met een professionele staf en een haar legitimerende basis van anonieme leden en een 'bewegingspartij' die slechts bestaat bij gratie van in lokale afdelingen/projecten geëngageerde leden.[13]

Een andere kenmerkende steen des aanstoots voor de realistische stroomlijners binnen Agalev is het rotatieprincipe. In het bovengenoemde statutair congres werd dit principe gehandhaafd met nog 62 procent van de stemmen (in het verleden was nog meer dan 90 procent van de congresgangers voorstander van de rotatie). Jubelt Jos Gijbels: "Dat is een grote vooruitgang. De rotatie-regel getuigt van een defensieve houding. Het geeft de indruk dat het enige verschil tussen ons en de anderen die rotatie is, terwijl de andere fundamentele verschillen blijkbaar onder de mat worden geveegd (...) En dan zegt men: als we die rotatie afschaffen, dan verliezen we onze maagdelijkheid. Maar maagdelijkheid geldt niet in de wet van de jungle, zegt Joseph Brodsky, en hij heeft gelijk".[14]

Verwerping van het rotatie-principe, repliceert Johannes Agnoli (die door Geysels - in een ander verband natuurlijk - ook instemmend geciteerd wordt!), betekent dat het theoretisch-revolutionair kennisbelang (kritiek van de politiek) plaats moet ruimen voor het materiële belang (politiek als beroep) en het duurt dan meestal ook niet lang meer voordat er een politiek theorietje gebrouwen wordt over de 'autonomie' van de verkozene tegenover zijn kiezers (cfr. de noodzaak van een postmodernistische stroomlijning van de groene partij). Met een ironisch knipoogje schrijft Agnoli:

"Ik wacht niet zonder spanning op het moment dat ergens een groene fractie deze specifieke autonomie zal ontdekken en boven de terugkoppeling naar de basis zal stellen. Wie zich in de instellingen begeeft, zal er niet in ten onder gaan, zal er zijn identiteit niet verliezen, integendeel, hij wint er een nieuwe bij die hem uitzonderlijk bevalt en waarin hij geweldig gedeit - eventueel tot in een kabinet toe".[15]

TEGENSTROOM

De geleidelijke inhoudelijke en organisatorische stroomlijning van de groene partij naar beleidsverantwoordelijkheid toe heeft een fundamentalistische tegenstroom in het leven geroepen die het meest expliciet verwoord wordt door het Agalev-lid en filosoof Ullrich Melle. Deze verzet zich tegen de 'vlees noch vis'-stellingname van Agalev ("we gaan op een realistische wijze fundamenteel denken") die erop neer komt dat men het systeem wil 'indammen' om op die manier ruimte te scheppen voor de milieu- en samenlevingswaarden (cfr. een standpunt dat ook door onder anderen Jürgen Habermas en André Gorz verdedigd wordt). Melle vraagt zich echter af of dit geen illusoir streven is: moet een kankergezwel niet eerder vernietigd worden om de permanente dreiging van uitzaaiing definitief uit te schakelen? Hij geeft toe dat de realisten het onmiskenbare voordeel hebben van de schijnbaar 'nuchtere kijk': systeembestormers geven de indruk vanuit een archimedisch punt in de ruimte alles te willen veranderen. En dan stelt zich onmiddellijk de vraag naar de haalbaarheid: wie zal deze revolutionaire kar gaan trekken? Haalbaarheid is echter niet de enig mogelijke invalshoek: met nog meer recht kan men de vraag stellen naar wat noodzakelijk en wenselijk is. De beantwoording van die vragen hangt af van de analyse die men maakt van het 'reëel bestaande kapitalisme'.

Melle zelf laat er geen twijfel over bestaan dat het tegenwoordige industriesysteem, ontstaan uit een samengaan van wetenschap, technologie en kapitalisme, een eigen leven is gaan leiden en via het mechanisme van de internationale concurrentie aan de basis ligt van zowel een externe crisis (de relatie tussen het menselijk huishouden en de natuur) als een interne crisis (de verhoudingen binnen het menselijk huishouden zelf). Zijn conclusie is dan ook: "Het kapitalisme moet niet bijgestuurd of gecorrigeerd worden, neen er dient gebroken te worden met de kapitalistische principes als dusdanig".[16] Vanuit dit apocalyptisch perspectief herleidt hij 'realistische' eisen zoals de invoering van de eco-tax (waarover vorig jaar in Vlaanderen veel heisa is geweest) terug tot hun ware proporties, namelijk die van conditionerende, gedragspsychologische instrumenten ("een pijnlijke prikkel geven, dan zal de (menselijke) rat wel op een andere manier zijn weg zoeken door het consumptielabyrint").

Maar dat heeft hoe dan ook niets te maken met de uitbouw van de positieve behoeftenstructuur die nodig is om mensen ontvankelijk te maken voor een radicaal alternatief. 'Realisten' bepleiten een ecologische modernisering van het industrieel-kapitalistisch systeem en zijn produktietechnieken waardoor de blinde expansiedrang van dit systeem ongemoeid blijft. Maar: "Een dergelijke economie bevestigt voortdurend een motivatiestructuur van krijger en veroveraar, ze sleurt de mensen mee in een rusteloze en gejaagde, agressieve strijd

om geld, macht en bezit. Een dergelijke economie is hoe dan ook gebaseerd op uitbuiting van mens en natuur en ze vernedert de mensen tot machteloze radertjes in een gigantisch produktieapparaat".[17] Een kentering zal er slechts komen als we breken met deze produktivistische dwang.

Melle sluit in zijn fundamentele kritiek aan bij de Duitse dissident Rudolf Bahro ("milieubescherming is niets anders dan een verdieping meer die aangebouwd wordt op de dodelijke machine waarmee overal gewerkt wordt. Maar de machine zelf werkt gewoon verder!") die niets minder nastreeft dan een 'antropologische revolutie', een radicale verandering van het menselijk bewustzijn door de vorming van een nieuwe subjectiviteitsstructuur. Bahro is de mening toegedaan dat we ons niet uit de dreigende mondiale scheepsramp kunnen redden door 51 procent van de bevolking te mobiliseren rond een rood-groen verkiezingsprogramma. Dit zou hoogstens wat cosmetische veranderingen bewerkstelligen terwijl de dodelijke vernietigingsprocessen ondergronds gewoon verder blijven woekeren. In plaats van de mensen in partijhokjes (dat wil zeggen weinig essentiële tegenstellingen uit het verleden) op te delen, moet er gewerkt worden aan een brede concensus onder de bevolking die er in slaagt al het rondzwervende dissidente bewustzijn (dat niet het monopolie is van de kiezers van één partij) te associëren, te bundelen, te integreren. Daarvoor is het belangrijk dat de groene beweging over een positief aanbod beschikt: iets dat uitstraling heeft.

De groenen moeten dus stukken van die nieuwe cultuur realiseren opdat twijfelaars kunnen zien dat er een alternatief bestaat dat tevens aantrekkelijk is. Alternatieve projecten moeten de broedplaatsen zijn van de nieuwe subjectiviteit. Belangrijk in dit verband is Bahro's relativering van het belang van de groene partij, een standpunt dat ook door Melle ingenomen wordt ("De partij is een uitermate beperkt instrument. Nog veel beperkter dan de mensen die binnen de partij bezig zijn"). De partij wordt dan opgevat als een soort van hulpmotor van de uittochtbeweging uit de megamachine. De partij kan perspectieven bieden op korte termijn, moet er voor zorgen dat we uitstel van (sociale en ecologische) executie krijgen en dit terwijl de groene beweging een nieuwe subjectiviteit en moraal ingang doet vinden die materieel vertaald wordt in een alternatieve institutionalisering. Toen hij nog voor de Grünen in het Duitse parlement zat, verklaarde Bahro dat het "de voornaamste taak van de groenen in het parlement is om het alternatieve bewustzijn buiten het parlement te verdiepen. (...) Zoals de groene partij in haar geheel, zo beschouwt de parlementaire fractie zichzelf als een ondersteuningsinstrument voor de beweging. Voor ons mag politiek nooit iets zijn dat zich in de allereerste plaats in Bonn afspeelt. (...) Want terwijl de parlementaire politiek de staatsmachine hier of daar wel een strootje in de weg kan leggen, levert het nooit de machtsposities op om de door ons nodig geachte verandering door te zetten".[18]

ECO-ANARCHISME

In een themanummer van het Nederlandse tijdschrift *Politiek & Cultuur* (maart 1993) tracht Frederik Janssens, diensthoofd bij de vormingsdienst van Agalev, een compromis te formuleren tussen de 'realistische' en de 'fundamentalistische' posities: "beide kijkwij-

zen zijn legitiem en moeten samengebracht worden" (weer een typisch Vlaamse manier om water en vuur met elkaar te verzoenen?). Hij stelt een arbeidsverdeling voor tussen de groene partij, die binnen het bestaande institutionele kader de electorale machtsbasis van de heersende conservatieve krachten moet trachten aan te tasten, en de groene beweging die de groene energie wil heroriënteren naar een culturele transformatie in de diepte waarbij 'zelfbewustwording' (= verandering van waarden, behoeften en verzuchtingen) centraal staat. "Agalev als partij is druk doende zich te positioneren en te profileren tussen en tegenover andere partijen, om te scoren in de media en om de volgende electorale overwinning voor te bereiden. Wellicht moet er een aparte ruimte gecreëerd worden om het utopische werk te laten plaatsvinden. Dit moet bewegingswerk zijn, consensuswerk, grassroots-werk. (...) Het groeit lateraal en mag onder geen enkele voorwaarde rechtstreeks door Agalev geïnstrumentaliseerd worden. Het is geen groene zuil".[19]

Ik ben het niet eens met de manier waarop Frederik de 'sfeer van de macht' (= het werkterrein van de partij) scheidt van de sfeer van de cultuur (= het werkterrein van de beweging). Er bestaan concrete voorbeelden van bewegingspartijen die weigeren het beheer en de organisatie van de 'publieke zaak' over te dragen aan externe partijinstanties en van de grassroots zelf het voornaamste draagvlak van de politiek willen maken (bijvoorbeeld het Left Green Network in de Verenigde Staten). Ik besef echter ten volle dat we ons in Vlaanderen met een nauwelijks omkeerbare structurele scheefgroei van de groene politieke beweging geconfronteerd zien die ernaar tendeert 'scheiss normal' te worden. Dit doet echter niets af aan het feit dat de groene partij er tot nog toe in geslaagd is de energie van honderden basismilitanten, met het hart op de juiste plaats, te mobiliseren. Hier ligt, naar mijn aanvoelen, een unieke kans voor Vlaamse anarchisten om uit hun decennia-lang politiek isolement en onbeduidendheid te stappen.

Daarom mogen de anarchisten Agalev niet schouderophalend (de zoveelste burgerlijke carrièrepartij) links laten liggen: waar mogelijk de dialoog aangaan maar indien noodzakelijk de confrontatie evenmin uit de weg gaan. Een paar jaar geleden schreef ik in *Perspectief*: "Waar mogelijk moeten we kiezen voor open samenwerking (dat is iets anders dan achterbakse infiltratie) en de libertaire aspiraties bevestigen en versterken die zeker bij het gewone partijlid nog overvloedig aanwezig zijn. De anarchistische impulsen moeten er toe bijdragen dat de partij zichzelf definieert in functie van de beweging".[20] Deze aanbeveling is nog altijd geldig, met dien verstande dat we medestanders gevonden hebben in de fundamentalistische onderstroom binnen de partij waarvan de mediatieke boegbeelden anderzijds geen geheim meer maken van hun politieke ambities. Anarchisten kunnen deze onderstroom versterken door zich te engageren in lokale partijafdelingen, daar waar de raaklijn loopt tussen 'partij' en 'beweging', met de bedoeling een koerscorrectie van onderaf te forceren. Murray Bookchins filosofie en strategie van het 'libertair lokaal bestuur' kan daarbij als inhoudelijke leidraad fungeren.

Zij kunnen erop aansturen dat de Agalev-groep, in samenwerking met andere plaatselijke studie-, discussie- en publikatiegroepen (stadskrant!), een pro-

grammatische synthese probeert te leveren van wat er binnen een dorp/wijk/stad leeft om op basis daarvan mistoestanden aan te klagen, alternatieve voorstellen te formuleren en de discussie daarover aan te zwengelen. De lokale Agalev-groep zorgt aldus voor het verbindende patroon en ook voor de politieke slagkracht van de lokale/regionale basisbeweging en verhindert tegelijkertijd dat geïsoleerde alternatieve projecten zich op langere termijn laten instrumentaliseren of gewoonweg desintegreren. Zij staat ook in voor de organisatie van contacten met politieke basisgroepen uit buurgemeenten met betrekking tot materies die de gemeentelijke grenzen overstijgen.

Anarchisten laten zich verder kennen door hun permanente bekommernis om een democratische interne partijfunctionering: rotatie van het voorzitterschap, beperkte duur van de gemeentelijke mandaten, toegankelijkheid van informatie, open partijvergaderingen enz. Indien enigszins mogelijk zouden de aldus opererende eco-anarchisten/fundamentalisten zichzelf moeten organiseren in een aparte werkgroep ('basisdemocratie' bijvoorbeeld), eventueel met een eigen publikatie die garant zou staan voor een effectief tegenwicht voor de electologistische top in Brussel: de politieke hartslag van de basis zou aldus structureel hoorbaar gemaakt worden. Ook op inhoudelijk vlak: vanuit de partijbasis, ingebed in de sympathiserende beweging, kunnen duidelijke signalen 'naar boven' gestuurd worden met betrekking tot de programmatische accenten die men wil leggen. Elders ben ik uitvoeriger op een aantal van deze thema's ingegaan[21]: de noodzaak van een nieuw sociaal-ecologisch pact (dat qua invloed vergelijkbaar zou moeten zijn met het naoorlogse maatschappelijke pact dat aan de basis lag van de 'welvaartsstaat'); een Nieuwe Internationale Economische Orde (als eerste stap naar een meer rechtvaardige, vreedzame en ecologisch verantwoorde wereldorde); een decentralisatie van het sociaal-economisch en politiek beleid (in de richting van wat Franse auteurs als A. Gorz en A. Lipietz de 'démocratie locale' noemen).

Die doelstellingen zelf zijn natuurlijk slechts een fletse kopie van de enige echte revolutionaire doelstelling die telt: de totstandbrenging van een vreedzame, ecologisch verantwoorde en emancipatiegerichte zelforganisatie van de mensen op wereldvlak. Daarom hebben de anarchisten geen enkele reden om reformistisch geformuleerde doelstellingen *principieel* te ondersteunen. Wel worden zij door de concrete machtsverhoudingen gedwongen om zich bij deze stand van zaken neer te leggen, maar ze gebruiken de 'scheuren' die door het reformistisch project worden teweeg gebracht om hun eigen 'zaak' door te drukken.

Over welke scheuren gaat het? Ik geef slechts één voorbeeld: het institutionaliseren van steeds meer autonomie en zelfbeheer binnen de grenzen van de 'démocratie locale' zal op langere termijn leiden tot een ideologische delegitimering van de kapitalistische bevelstructuren. Mensen die een beetje vrijheid proeven, zullen zich na verloop van tijd niet meer tevreden stellen met de kruimeltjes macht die ze van de tafels van de groten toegeworpen krijgen.[22] De anarchisten moeten permanent in de weer zijn om dit streven naar de volle vrijheid aan te moedigen en organisatorisch te versterken.

NOTEN

(1) S. Walgrave, 'Van Anders Gaan Leven tot Agalev', in: F. Janssens, R. Willems, *10 jaar Agalev in het parlement*, Ploeg, Brussel 1991, p. 132. (2) S. Walgrave, 'Van Anders Gaan Leven tot Agalev', p. 135. (3) K. Deschouwer, 'Groener kan niet meer', in: *De Nieuwe Maand* jrg. 34, 2, 1991, p. 28. (4) E. Vandenabbeele, F. Weyens, 'Interview met Luc Versteylen', in: *Tegenstroom*, 4/82, p. 48. (5) S. Hellemans, 'De politieke potentie van een kleine schare militanten', in: F. Janssens, R. Willems, o.c., p. 148. (6) J. Agnoli, 'Zwanzig Jahre danach', in: *Die Transformation der Demokratie*, Ca Ira, Frankfurt 1990, p. 187. (7) Zie ook: A. Dobson, *Green political thought*, Unwin Hyman, London 1990, p. 135. (8) D. Buyle, M. Schaevers, 'Interview met Ludo Dierickx', in: *De Nieuwe Maand*, jrg. 28, 1, 1985, p. 37. (9) J. Agnoli, o.c., p. 210. (10) M. Vogels, J. Geysels, *Politieke herbebossing*, Hadewijch, Antwerpen-Baarn 1993, p. 42. (11) F. Delmotte, 'Het verstokte optimisme' (interview met Jos Geysels), in: *Markant*, 9 juli 1993, p. 6. (12) S. Hellemans, 'De politieke potentie van een kleine schare militanten', p. 148. (13) Zie H. Hawkins, 'The present and the future of the greens', in: *Our Generation*, vol. 23, 1, 1992, p. 54-90. (14) F. Delmotte, 'Het verstokte optimisme', p. 6. (15) J. Agnoli, o.c., p. 188. (16) F. Janssens, 'Is de mens een consumerend en producerend dier?' (interview met Ullrich Melle), in: *Bladgroen*, 24, 11, december 1992, p. 6. (17) U. Melle, 'Is de techniek een menselijk project?', in: R. Weiler, D. Holemans (red.), *Bevrijding of bedreiging door wetenschap en techniek*, Pelckmans, Kapellen 1993, p. 160. (18) R. Bahro, *Building the green movement*, New Society Publishers, Philadelphia 1986, p. 42. (19) F. Janssens, 'Het 'vergroenen' van de maatschappij', in: *Politiek & Cultuur*, maart 1993, p. 33. (20) R. Jacobs, 'Tussen links-libertaire en 'scheiss-normale' partij', in: *Perspectief*, jrg. 7, 25, 1991, p. 21. (21) R. Jacobs, 'Remedies tegen de machteloosheid', in: *Perspectief* jrg. 9, 33, 1993. (22) A. Bihr, *Du 'grand soir' à l'alternative*, Les Editions Ouvrières, Paris 1991, p. 280-281.

REPRINTS ANTON CONSTANDSE

Op verzoek van de Haagse afdeling van de Vrije Gedachte heeft de Jan Börger-Bibliotheek een drietal vrijdenkersbrochures van Anton Constandse herdrukt. Het betreft een van de allereerste geschriften van Constandse, *De ellende der religie*, in 1923 uitgebracht door Alarm (20 p.); voorts *Kan er een god zijn?*, eveneens een Alarm-uitgave, daterend van 1927 (16 p.) en tenslotte *Godsdienst is Opium voor het Volk*, in 1929 verschenen bij Constandse's eigen uitgeverij De Albatross (15 p.). Van deze drie reprints zijn nog exemplaren voorradig. Lezers van De AS kunnen ze ontvangen door overmaking/storting van ƒ6,- op postgirorekening 77036 van Jan Börger-Bibliotheek te Moerkapelle, met vermelding van: drie reprints Constandse (1923, 1927, 1929).

Verder zijn nog steeds exemplaren leverbaar van de paperback-reprint *De zelfvernietiging van het protestantisme*. Dit 130 p. tellende boek van Constandse verscheen oorspronkelijk in 1926. Deze reprint kost inclusief verzendkosten ƒ15,-. Bestellen door storting/ overmaking van dit bedrag op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle, met vermelding van de titel.

Tenslotte wijzen we nog op de Reprint-reeks van De AS. In die serie verschenen tot dusverre een tweetal reprints van Constandsebrochures. Het gaat om *Heinrich Heine als dichter en denker*, een in 1928 bij Orion verschenen, 48 p. tellende brochure, die toegezonden wordt na storting/overmaking van ƒ6,- op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle, met vermelding van de titel. De andere reprint kost ƒ2,50. Het betreft een in 1930 bij De Albatros verschenen, 14 p. omvattende, beschouwing over *Anarchisme*. Ook deze reprint ontvangt u door storting/overmaking van het bedrag op de postgirorekening van De AS, met vermelding van de titel.

GRENZEN AAN DE ANARCHIE. ANARCHISME IN BELGIË 1880-1914

Jan Moulaert

Toen in 1872 in Den Haag op het vijfde congres van de Eerste Internationale een meerderheid op voorstel van de Duitser Karl Marx de Rus Michael Bakoenin uitsloot, stemden de vertegenwoordigers van de Belgische federatie tegen Marx. De Belgen sloten zich vervolgens aan bij de Anti-autoritaire Internationale die de Bakoenin-gezinden een jaar later in het Zwitserse Saint-Imier stichtten. Zij kwamen daar in een overwegend 'Latijns' gezelschap van Italianen, Spanjaarden en Jurabewoners terecht. Een en ander vormde een voorlopig hoogtepunt in de strijd binnen het socialistische kamp tussen zogenaamde 'autoritairen' en 'anti-autoritairen'. Autoritair, 'marxistisch' waren de voorstanders van een gecentraliseerde arbeidersbeweging, alsook van de verovering van de staat langs politieke weg. Die verovering van de staatsmacht door het proletariaat, dat zich daartoe in een politieke partij moest organiseren, kon zowel gewelddadig, als vreedzaam gebeuren.

Vreedzaam bijvoorbeeld door middel van het algemeen stemrecht. De verovering van de staat was in die visie een noodzakelijke tussenstap waarna de staat vervolgens na verloop van tijd volledig zou kunnen worden afgeschaft. De anti-autoritairen (Bakoeninisten) stonden een federalistische arbeidersbeweging met een verregaande autonomie van de plaatselijke groepen voor. Wars van elk politiek tussenstadium wilden zij bovendien de staat onmiddellijk afschaffen. De staat bleef voor hen hoe dan ook een instrument van onderdrukking. Uit de Anti-autoritaire Internationale werd de anarchistische beweging geboren.

De Internationale zorgde ook in België voor een kortstondige vereniging, in één revolutionaire socialistische beweging, van vele, erg verschillende arbeidersgroepen. Deze beweging benadrukte haar onafhankelijkheid tegenover burgerlijke groepen en hield zich buiten de politiek. Men kan niet beweren dat deze fase in de ontwikkeling van de Belgische arbeidersbeweging aan een aantal geschiedschrijvers van het Belgische socialisme onopgemerkt is voorbijgegaan. Aanzienlijk meer aandacht nochtans kreeg de opkomst midden jaren zeventig in Vlaanderen en in Brussel van een - vaak als jong en modern getypeerde - generatie die een hervormingsgezinde, 'reformistische' variant van het 'politieke' socialisme voorstond. Samen met deze nieuwe stroming kreeg dan de zogenaamde oude, revolutionaire, voornamelijk Waals-Brusselse garde nog even aandacht en wel vanwege haar tijdelijke weerstand tegen de vernieuwers. Begin jaren tachtig leek het revolutionaire, anti-etatistische liedje, op enkele valse noten na, uitgezongen. Het verhaal van een zich welhaast lineair ontwikkelende Belgische Werkliedenpartij, de BWP, kon beginnen.

Het is begrijpelijk dat binnen de geschiedschrijving van het socialisme in België het anarchisme als verliezende partij veronachtzaamd werd. Boven-

dien kon de Belgische anarchistische beweging niet bogen op een eigen historiograaf. Een en ander is er mede verantwoordelijk voor dat het anarchisme schittert door zijn afwezigheid in de Belgische vaderlandse geschiedenis. De conclusie ligt voor de hand. De geschiedenis van het socialisme in België vóór 1914 dient als het ware nog eens overgedaan, deze keer met bijzondere aandacht voor de anarchisten.
Tijdens de eerste helft van de jaren 1880 leek de hele socialistische beweging, de gematigde zowel als de revolutionaire, plat te liggen. Met de stichting in 1885 van de Belgische Werkliedenpartij kregen de politiek-georiënteerde, hervormingsgezinde socialisten, verder kortweg socialisten genoemd, opnieuw aansluiting bij de arbeidersbeweging. Tegelijk klommen de revolutionaire anti-autoritairen, die zich nu openlijk anarchisten noemden, uit het dal. Toch nam midden jaren tachtig de strijd tussen socialisten en anarchisten al een definitieve wending. De anarchisten waren zelfs niet eens meer op achtervolgen aangewezen. Voor de anarchistische beweging was enkel nog een rol in de oppositie weggelegd. Als dusdanig zou ze tot aan de Eerste Wereldoorlog wel de belangrijkste uitvalsbasis worden voor de kritiek die de BWP op haar linkerzijde te verduren kreeg.

In de jaren tachtig kwamen al ten volle de beperkingen tot uiting die de anarchistische beweging in haar verdere ontwikkeling zouden kenmerken. Een eerste beperking had te maken met de vaagheid van de revolutionaire doelstelling van de anarchisten. Daarmee oogstten ze hoegenaamd niet zoveel bijval als de socialisten met hun concrete eis van het algemeen stemrecht. De revolutionaire doelstelling van de anarchisten had bovendien het nadeel volkomen in de sfeer van de onwettelijkheid te liggen.
Op een georganiseerde wijze ingrijpen in het revolutionaire proces lag wellicht nooit in de bedoeling van de Belgische anarchisten. Enige nuancering van wat vaak als een wezenlijk kenmerk van het anarchisme wordt gezien, met name zijn voluntaristische opvatting van de revolutie, is hier op haar plaats. De anarchisten beschouwden de revolutie in de eerste plaats als een fataliteit van het historisch proces, waaraan nauwelijks iets kon veranderd worden. Daarbij kwamen ze vaak dicht in de buurt van marxistische opvattingen ter zake.
De anarchisten hadden het bijzonder moeilijk met het uitdokteren van een revolutionaire tactiek. Eind de jaren 1870 werd door de anti-autoritairen geopteerd voor de zogenaamde propaganda van de daad. Meteen zijn we toe aan de tweede beperking die de ontwikkeling van het anarchisme in België zou kenmerken. In het concept van de propaganda van de daad werd de revolutie niet langer beschouwd als een frontale veldslag, maar als een heimelijke partisanenoorlog. Individuele acties moesten afdwalingen in politieke zin vermijden. De terroristische geloofsbelijdenis, de dubbelzinnige naamkeuze werkten een voorstelling van het anarchisme in de brede, oneigenlijke zin van wanorde en bandeloosheid in de hand. Het anarchisme werd op die wijze een speelbal van de media en van brute politieke krachten.
De propaganda van de daad werd in de jaren 1880 evenwel nauwelijks toegepast. Begin jaren 1890 won in internationale anarchistische kring de idee van de toenadering naar de massa der ar-

beiders veld. Het terrorisme kon daarbij enkel een belemmering vormen. Uitgerekend in die jaren, meer bepaald in 1892, werd niet alleen Frankrijk maar ook België opgeschrikt door een reeks anarchistische bomaanslagen. De explosies waren als een verlate echo van een propagandistisch concept dat binnen de beweging al een tijdje grondig ter discussie werd gesteld. Daar hadden politie en gerecht echter geen booodschap aan. Hun gezamenlijk optreden maakte de anarchistische pers, die zich toch bepaald lankmoedig had getoond tegenover de terroristen, monddood.

Voor de anarchistische beweging was de uitschakeling van haar pers bijzonder nefast want het zwaartepunt van de activiteit had tot 1892 ondanks alles veeleer in de zogenaamde propaganda van het woord gelegen, en dan vooral in de ideeënslag die de anarchisten leverden tegen het politieke reformisme van de BWP, in het bijzonder tegen de beweging voor het algemeen stemrecht. Daarmee is een derde beperking aangegeven die de ontwikkeling van het anarchisme in België kenmerkte. Het project van de anarchisten was in de eerste plaats een negatief, anti-reformistisch, in elk geval een afgeleid project. Voor haar ontwikkeling was de Belgische anarchistische beweging zeker vóór de eeuwwisseling niet weinig afhankelijk van de politieke activiteit van de BWP, zoals ze dat na 1900 ook was van de socialistische actie op vakbondsterrein. De ingrediënten in de anarchistische kritiek op het politieke socialisme waren klassiek. Het algemeen stemrecht zou de burgerlijke staat door een nieuwe staat van arbeiders vervangen, het zou een nieuwe politieke kaste creëren. Het reformisme was onmachtig, het parlementair spel was op maat van de burgerij gesneden.

BEPERKINGEN

Het vage revolutionaire einddoel, de propaganda van de daad, het afgeleid anti-reformistisch project vormden voor de Belgische anarchisten evenveel beperkingen. Niet minder belangrijk ten vierde was de organisatorische onmacht van de anarchisten. De financiële en organisatorische last van de propaganda, in het bijzonder van de pers, bleek erg moeilijk om te dragen. De anarchistische beweging kon in tegenstelling met de socialistische niet bogen op kapitaalkrachtige coöperaties. Organisatie was voor de anarchisten enkel toelaatbaar in de vorm van een tijdelijke, vrijwillige vereniging met het oog op de verwezenlijking van heel concrete doelstellingen. De anarchistische organisatie was op alle niveaus erg informeel opgevat: binnen de groepen zelf, tussen de groepen onderling, regionaal en zeker nationaal. Daarbij kwam ten slotte - de vijfde beperking - dat in tegenstelling tot Frankrijk en Nederland bijvoorbeeld de Belgische beweging geen burgers met voldoende middelen en/of persoonlijkheid kon aantrekken om bij gebrek aan organisatie toch een regelmatig verschijnende pers te waarborgen. Een uitgesproken antiburgerlijkheid en zelfs anti-intellectualistisch 'ouvriërisme' kenmerkten de Belgische anarchistische beweging.
De vijf vernoemde beperkingen zouden de anarchisten in België parten blijven spelen. Het is nochtans niet zo dat de anarchisten bij de pakken neer zaten. Dat bleek zowel inzake tactiek als organisatie. Zoals gezegd was al een tijd vóór de aanslagen van 1892 een discussie op gang gekomen over de heroriën-

tering van de actie. Om te beginnen gingen de anarchisten ook in België de noodzaak van een toenadering tot de massa van de arbeiders, en dan vooral de vakbeweging, beklemtonen. Tegelijk won de algemene staking als revolutionair medium in de anarchistische visie aan belang. In die optiek moesten de algemene stakingen die voor de socialistische eis van het algemeen stemrecht werden gevoerd, in revolutionaire zin worden omgebogen. In samenhang met deze koerswijziging werd de wenselijkheid van meer coördinatie van de beweging beklemtoond. De beoogde samenwerking betrof weliswaar enkel de propaganda, de ontwikkeling van een landelijk blad vooral, en gold zeker geen georganiseerde interventie in het revolutionaire proces.

De jaren 1891-1894 hielden voor de Belgische anarchistische beweging een eerste bloeiperiode, maar evenzeer een aantal nederlagen in, niet het minst op de zopas vermelde terreinen waar juist vernieuwing werd beoogd. In 1893 werd het algemeen meervoudig stemrecht ingevoerd. De anarchisten hadden een tot dan ongeziene propagandistische inspanning geleverd in de hoop aan de algemene stakingen voor het algemeen stemrecht een revolutionaire wending te kunnen geven. Voor hen betekende het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 en de socialistische intrede in de Kamer in 1894 ontegenzeggelijk een nederlaag. De beweging ondervond bovendien de terugslag van het terrorisme in binnen- en buitenland. Een en ander liet zich ook gevoelen op stuk van organisatie. De bescheiden resultaten die einde 1892 met de principiele goedkeuring van een nationale federatie werden geboekt, waren wel erg kortstondig. Twee jaar later bleef er al niets van over.

De nederlagen van de jaren negentig verhinderden niet dat aan het debat over de organisatie van de beweging en de oriëntering naar de vakbonden een verlengstuk werd gegeven na de eeuwwisseling, toen het anarchisme opnieuw opbloeide. In 1905 werd de Groupement Communiste Libertaire (kortweg GCL) gesticht. Het ging om een wel erg vergaand organisatorisch experiment, dat het propagandistische vlak al vlug oversteeg. Met dit initiatief plaatsten de Belgen zich bij de Duitsers aan de spits van de organisatiegerichte anarchisten in Europa. Zij lagen bovendien mede aan de basis van het internationaal anarchistisch congres van 1907 in Amsterdam en van de Anarchistische Internationale die daar als tegenhanger van de Tweede Socialistische Internationale gesticht werd. De GCL zelf mocht echter het internationaal congres niet meer meemaken. Voor een meerderheid van de Belgische anarchisten bleek de GCL ideologisch en praktisch te hoog gegrepen. De GCL deed uiteindelijk meer kwaad dan goed. Ze lokte bij de Belgische anarchisten een uitgesproken organisatie-vijandige reactie uit.

Tegelijk kreeg de toenadering tot de vakbeweging vastere vorm. De afloop van de algemene staking van 1902 leverde na die van 1893 voor de anarchisten de definitieve bevestiging dat een algemene staking met politieke doeleinden zoals het algemeen stemrecht maar weinig revolutionaire mogelijkheden bood. Terzelfdertijd groeide echter het geloof in de louter economische algemene staking als voorspel van de sociale revolutie. Het voorbeeld van de Franse revolutionair-syndicalistische Confédération Générale du Travail (CGT) werkte hier inspirerend. Over de con-

crete wijzen van anarchistische actie in de vakbonden was evenwel het laatste woord nog niet gezegd. De principiële revolutionaire opstelling van de anarchisten bleef een tussentijds actieprogramma bemoeilijken. De verbinding tussen het dagelijks vakbondswerk gericht op onmiddellijke lotsverbetering en het verre revolutionaire ideaal bleek in de praktijk niet zo vanzelfsprekend te zijn.
Het anarchistisch debat over de oriëntering naar de vakbeweging kreeg uiteindelijk zijn beslag. In 1905 werd ook in België een CGT als tegenhanger van de Syndicale Commissie van de BWP gesticht. De deelnemende bonden hadden diverse redenen om afstand te nemen van de BWP. Om te beginnen wezen ze een politieke bevoogding van de vakbeweging af. Ze verzetten zich tegen haar centralisatie. Dit alles kon de strijdbaarheid van de vakbeweging alleen maar aantasten. De revolutionaire mijnwerkersbonden in het bijzonder toonden zich teleurgesteld over de resultaten van het parlementair initiatief inzake arbeidsduurvermindering. De Belgische CGT hield het niet lang vol. In 1907 werd de organisatie de facto opgeheven door de opslorping van haar bonden door het nieuw a-politiek, maar ook onrevolutionair Belgisch Vakverbond, dat al evenmin een lang leven was beschoren. Het blijft verwondering wekken dat de anarchistische wending naar de vakbeweging in België zo weinig succesvol was in vergelijking bijvoorbeeld met Frankrijk. Het terrein leek nochtans geschikt in die zin dat binnen de BWP de vakbeweging een betrekkelijk zwakke schakel vormde. Elementen van verklaring voor die uiteenlopende ontwikkeling van de vakbeweging in Frankrijk en België zijn de volgende. In Frankrijk vormden de zogenaamde Bourses du Travail blijkbaar een gunstige voedingsbodem voor het revolutionaire syndicalisme. De Belgische vakbeweging had niet die plaatselijke, interprofessionele inslag en kwam ondanks een vroege industrialisering overigens pas laat tot volle ontwikkeling. Fundamenteel lijkt het uitblijven van het algemeen stemrecht als verklaring van de onderschikking aan de politiek én van de late groei van de vakbeweging in België. In Frankrijk daarentegen bestond dat argument voor een politieke binding van de vakbeweging al sinds de invoering van het algemeen stemrecht in 1848 niet meer.

De anarchisten lieten het ondanks alle mislukkingen niet afweten. In 1913 werd opnieuw een anarchistische federatie én een revolutionair-syndicalistisch vakverbond in het leven geroepen. In 1914 kwam voorlopig een einde aan het anarchistisch activisme. De anarchistische beginselen kraakten onder het oorlogsgeweld van de naties.

De illustraties op pagina 72 en pagina 92 zijn houtsneden van de Belgische anarchist *Albert Daenens*. De eerste is getiteld 'De orde regeert', de tweede 'De groote logen'. Beide dateren van rond 1920.

HEDENDAAGS ANARCHISME IN BELGIË

Francis Faes

Het anarchistisch socialisme werd in België in de beginperiode het duidelijkst uiteengezet door César De Paepe in zijn Rede van Patignies *(1863). Het is een synthese van het Belgische anarchisme, dat in grote lijnen met het Europese anarchisme overeenkomt.*[1] *In tegenstelling tot Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die van christen tot anarchist evolueerde, ging het met De Paepe de andere richting uit. In 1885 stond hij mee aan de doopvont van de Belgische Werklieden Partij, de voorloper van de huidige Socialistische Partij. Voor sommigen betekent deze datum meteen het einde van het anarchisme in Belgie. Zelf nuanceer ik deze stellingname. De geschiedenis van het Belgische anarchisme, in zoverre die overigens al werd geschreven, laat zich inderdaad niet lezen als de geschiedenis van een georganiseerde beweging, zoals die bijvoorbeeld in Nederland wel heeft bestaan.*[2] *Maar het is even waar dat het anarchistisch gedachtengoed als dusdanig, ook in België en dit tot op de dag van vandaag, van belang is (geweest) als inspiratiebron voor tal van emancipatorische bewegingen. In hetgeen volgt wordt een rudimentaire schets gegeven van de anarchistische trends en ontwikkelingen zoals deze zich gedurende de afgelopen vijf en twintig jaar in de verschillende Belgische regio's hebben voorgedaan.*[3]

Eind jaren zestig wordt ook de na-oorlogse generatie in België zich bewust van de eigen identiteit en verzet ze zich tegen de bestaande maatschappelijke waarden en normen die als fnuikend worden ervaren voor de individuele vrijheid, de creativiteit en de zelfrealisatie. Het vigerend maatschappijmodel wordt aan een kritisch onderzoek onderworpen. Kerkelijke en wereldlijke autoriteiten worden niet langer als evidentie aanvaard maar dienen zich voortaan te verantwoorden. Tal van emancipatorische bewegingen steken de kop op en houden zich bezig met wat toenmalige Gentse anarchisten de 'de-kolonisatie van het dagelijkse leven' noemen. Men heeft daarbij niet alleen oog voor hetgeen er in de wereld gebeurt (Vietnam, Derde Wereld) maar er wordt tevens geijverd voor een globale kwaliteitsverbetering van het dagelijks leven. De gegoede burgerij wordt opgeschrikt door acties van Dolle Mina, anti-imperialisten en antimilitaristen. Het is de tijd dat er vrijelijk wordt geëxperimenteerd met sex, drugs en rock and roll.

Het anarchisme komt tegemoet aan het vrijheids-, gelijkheids- en solidariteitsstreven van deze generatie en wordt weer van zolder gehaald. Het blijkt een nuttig analyse-instrument om de bestaande machtsmechanismen in de mondiale samenleving te doorgronden. "De grote kracht van het anarchisme is immers gelegen in het feit dat ze een positieve ethiek formuleert die als richtlijn in de geschiedenis kan dienen. Door de nadruk te leggen op de mens, het subjectieve, de solidariteit, ontstaat een kritische instelling en een referentiekader dat de mogelijkheid biedt om snel de betekenis van een gebeurtenis op juiste waarde te schatten".[4]

De studentenrevolte van '69 staat in Vlaanderen voornamelijk in het teken van Leuven-Vlaams. Het is een strijd, in

het verlengde van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd, tegen de jarenlange ontkenning van de Vlaamse identiteit en een reactie tegen het, daarmee gepaard gaande, dagelijks gevoeld onrecht. Terzelfdertijd zet het studentenprotest echter ook een verregaand democratiseringsproces op gang en gaan jongeren op zoek naar de modaliteiten voor een alternatieve samenleving waarin gelijkwaardige mensen in vrijheid kunnen samenleven. De studenten maken zich sterk dat zij de wereld zullen veranderen. Het is uit deze groep dat de intellectuelen gevormd worden die later mee gestalte zullen geven aan de verdieping en de actualisering van de (vrij-)socialistische theorievorming.

In de marge van deze turbulente gebeurtenissen heeft ook België te rekenen met het fenomeen 'provo'.[5] In België zijn het voornamelijk de steden Antwerpen, Gent en Brussel die degelijke provo-kernen huisvesten, maar men vindt ook provo's terug in Brugge, Hasselt, Leuven, Aalst, Dendermonde, Sint-Niklaas, Luik, Charleroi en Mons. De provo's willen ontsnappen aan de opgelegde middelmatigheid. Middels ludieke happenings stellen ze de militarisering en de consumptief ingerichte spektakelmaatschappij aan de kaak. Zij klagen de politie-repressie aan, hekelen de diploma-universiteit en het militair apparaat en ze zetten zich af tegen het establishment en de traditionele partijpolitiek. Tal van anarchiserende blaadjes en tijdschriften zien het licht (*Anar*, *Eindelijk*, *Bom*, *Revo*) en de daarin behandelde onderwerpen zijn zeer divers. In de steden vinden we bruine kroegen die bezocht worden door een allegaartje van hippies, avant-garde kunstenaars en politiek bewuste studenten. Deze positief-anarchistisch geïnspireerde protestbeweging brengt evenwel het heersende politieke bestel nimmer in gevaar. De Kabouterpartijen die er later uit ontspruiten evenmin.

Op dat ogenblik zijn er in alle grote Vlaamse steden anarchistische groepen actief. We noemen slechts de Vrije Socialisten, de Revolutionaire Radensocialisten en de Vrije Socialistische Jongeren. In 1972 organiseren zij zich in een Anarchistische Federatie. In mei van datzelfde jaar vindt in het West-Vlaamse Dadizele een driedaags 'anti-autoritair congres' plaats waar anarchisten van gedachten wisselen over ecologie, seksualiteit, tegencultuur, opvoeding en arbeidersstrijd (zelfbeheer, arbeiderscontrole). Naast genoemde thema's hebben zij echter ook oog voor het organisatievraagstuk en nemen zij stelling tegen elke vorm van gecentraliseerde partijvorming omdat zij geloven in een socialisme dat gestoeld is op de vrijwillige vereniging van individuen.

Hoewel dit congres heel wat internationale weerklank heeft en er ook Franstalige groepen aanwezig zijn, zal men tot het einde van de jaren zeventig moeten wachten vooraleer er weer dergelijke groots opgezette manifestaties worden georganiseerd.[6] Toch is dit congres niet onbelangrijk geweest. Het is voor velen de stimulans geweest om actief te blijven of te worden in buurthuiswerk, vrije-abortuscomité's, jongerenrechtenbewegingen, milieugroepen, antimilitaristische basisgroepen en dergelijke. Anarchistische uitgeverijen, drukkerijen en tal van andere groupuscules houden, middels debatten, vlugschriften, brochures en boeken het anarchistisch ideeëngoed levend. Ook het anarchiserend vormingstheater van Vuile Mong en de Vieze Gasten ziet in die jaren het licht. Anderen prediken dan weer de

gewelddadige actie. Zo brengen Gentse 'illegalen' eind 1972 ongeveer 2500 exemplaren van het Guerrilla-handboek op de markt.

WALLONIË

Wallonië maakt in deze periode de teloorgang mee van de oude anarchistische beweging. In tegenstelling tot Vlaanderen is het anarchisme in Wallonië immers ook tijdens het interbellum een bescheiden rol blijven spelen. Dat is gedeeltelijk te verklaren door het feit dat het Waalse anarchisme, door cultuur-historische omstandigheden, maar ook door de taal, steeds een grotere affiniteit heeft gehad met wat er in Frankrijk leefde, waar op anarchistisch gebied altijd degelijke anarchistische organisaties zijn blijven bestaan. Daarnaast valt ook niet te ontkennen dat de arbeidersbeweging in de meest geïndustrialiseerde delen van België, dus in Wallonië, steeds strijdbaarder is geweest dan in Vlaanderen, hetgeen ook zijn repercussies heeft gehad op de anarchistische theorievorming omtrent een en ander.
Eén van de belangrijkste figuren van en voor het Waals anarchisme is zeer zeker Hem Day geweest, pseudoniem voor Marcel Dieu (1902-1969). Deze antimilitarist - hij weigerde in 1933 militaire dienst - is gedurende meer dan veertig jaar de bezieler geweest van de anarchistische beweging, welke mede door zijn toedoen over een zekere continuïteit beschikte. Hij gaf naast een tijdschrift (*Pensee et Action*) tal van brochures uit en hij sprak over de meest verschillende onderwerpen op honderden meetings.[7]
Toch is het zo dat er met de oude anarchistische garde geen aansluiting wordt gezocht door de nieuwe generatie van de jaren zestig. Provo ontwikkelt zich nagenoeg geheel onafhankelijk van de bestaande anarchistische groepen en wanneer het internationaal studentenprotest losbreekt, is de laatste anarchistische groep in Wallonië opgeheven. Sommige anarchisten blijven evenwel een niet te onderschatten rol spelen binnen de schoot van de Internationale der Oorlogstegenstanders (IOT). Anderen hebben nog wel contact met de nieuwe sociale bewegingen maar nemen er zelf niet meer actief aan deel.
De jaren zestig gaan evenwel ook in Wallonië niet onopgemerkt voorbij. Wallonië heeft zijn provo's en daarnaast zien tal van nieuwe anarchistische initiatieven het licht. Dankzij de giften van de reeds genoemde Hem Day wordt in 1969 in Brussel de Alliance Libertaire opgericht, die zich bezig houdt met de verspreiding van de anarchistische gedachte (bibliotheek, publikaties). Ook de (studie- en discussie)groep Liaison, actief in Brussel, Luik en Quaregnon, geeft brochures en ander studiemateriaal uit en richt zich voornamelijk tot allerlei actiegroepen, om er aldus de libertaire idee ingang te doen vinden. In 1972 richten Brusselse studenten de Groupe Communiste Libertaire op en wordt het, met deze groep gelieerde, tijdschrift *Noir* uitgegeven. Daarin wordt voornamelijk aandacht geschonken aan de homo-strijd, het feminisme, anti-autoritaire opvoeding en onderwijs, maar ook aan de diverse initiatieven van anarchistische signatuur. In één van de nummers wordt overigens opgeroepen om deel te nemen aan het driedaags congres van Dadizele. Wat blijkens een commentaar op dit congres, in een daaropvolgend nummer, ook gebeurd is.
De anarchistische gedachte beschikt in Wallonië over meerdere verspreidings-

centra zoals het reeds genoemde Alliance Libertaire, verder kunnen de boekhandels Free Press Bookshop van de dichter-provo Herman J. Claeys en Ha Ha in Brussel op de nodige interesse rekenen. Maar ook in Brussel en Wallonië sterft de provobeweging een roemloze dood. Wel is de basis gelegd voor de latere periode. Herman J. Claeys zegt hierover het volgende: "Eerst heeft provo op zijn eigen wijze een aantal problemen geduid en nadien zijn er verschillende actiegroepen opgericht, die concreet zijn begonnen te werken rond een bepaalde problematiek. Release bijvoorbeeld is ooit nog opgericht in 'De Dolle Mol' (een subcultureel Brussels café, nvds). Zij hielden zich bezig met rechtshulp en hulp aan mensen met drugsproblemen. Dat is later deels ook naar de Wetswinkel toegegroeid. Je had de beginnende milieubeweging, jongerenactie... De vredesbeweging en de vrouwenbeweging... Je had alle soorten van inspraakbewegingen... Vele ex-provo's hebben zich daar in teruggevonden".[8]

DAGEN VAN DE ANARCHIE

Mede onder impuls van de punkbeweging krijgt het anarchisme in het midden, maar zeker op het eind van de jaren zeventig een nieuw elan. In bijna alle grote steden worden anarchistische collectieven opgericht. In Gent is het Revolutionair Anarchisties Kollektief actief. Het verenigt voornamelijk studenten en legt zich hoofdzakelijk toe op het organiseren van debatten en spreekbeurten, het deelnemen aan antikernenergiebetogingen (Doel, Chooz) en vredesmarsen en het uitgeven van een tijdschrift (*Paradoks*). Het eerste nummer van dit tijdschrift (1979) bestaat overigens volledig uit een compilatie van artikelen uit *De AS*.

Deze mensen zoeken ook contact met andere anarchistische groepen in binnen- en buitenland, hetgeen bijwijlen aardig lukt. De boeken en brochures die op de boekenstands van het RAK prijken, worden vanuit Nederland geleverd. Er zijn contacten met de mensen van La Cecilia uit Leuven, die onder andere *Kladdaradatch* uitgeven, een voor die tijd voor Vlaanderen erg theoretisch aandoend tijdschrift; met de anarchisten rond het artistiek-ludieke tijdschrift *De Zwarte Weduwe* uit Mechelen; met het Anarchisties Kollektief Antwerpen èn er zijn voor het eerst sinds lange tijd contacten met de mensen van het Brusselse 22 mars die *Alternative Libertaire* uitgeven en de anarchistische studentenorganisatie Libertair Offensief uit Brussel. Zo is bijvoorbeeld het laatste nummer van Paradoks een gezamelijke uitgave van het Gentse RAK en het Brusselse 22 mars.

In deze periode schieten, zoals gezegd, autonome en anarchistische groepen als paddestoelen uit de grond. Het is ook de tijd van de Dagen van de Anarchie, jaarlijks terugkerende manifestaties die georganiseerd worden in de steden waar genoemde anarchistische groepen actief zijn. Gedurende deze dagen wordt vooral aan theorievorming gedaan (ecologie, feminisme, anarchosyndicalisme, kraken, jongerenverzet, antimilitarisme) maar ook cultuur en amusement komen ruimschoots aan bod. Niet alleen trekken al deze dagen veel belangstelling maar bovenal bewijzen ze dat samenwerking onder anarchisten mogelijk is. Tot echt overkoepelende of coördinerende organisatieverbanden komt men evenwel niet, maar de veelvuldige individuele contacten zorgen op dat ogenblik toch voor enige cohesie in de beweging.

Dat komt overigens van pas wanneer begin jaren tachtig de Belgische totaalweigeraars ten tonele verschijnen. Naar het voorbeeld van Nederland wordt in Leuven de antimilitaristische groep Onkruit opgericht. Naast acties ter ondersteuning van de dienstweigeraars geeft deze groep ook een tijdschrift uit (*Rep en Roer*) waarin dieper wordt ingegaan op de beweegredenen van deze antimilitaristen. Ook in andere steden worden Onkruit-groepen opgericht. Dit alles grijpt plaats op het ogenblik dat de vredesbeweging ook in België massaal protesteert tegen de plannen van de regering om tot plaatsing van kernraketten op het Belgisch grondgebied over te gaan. De Vlaamse anarchistische groepen, die zich gedurende meer dan twee jaar intensief en bijna exclusief met het fenomeen totaalweigeren hebben ingelaten, verschrompelen echter - bij gebrek aan verdere acties - en de meeste sterven zelfs volledig weg. In Gent wordt het RAK opgeheven. La Cecilia uit Leuven en *De Zwarte Weduwe* uit Mechelen laten niets meer van zich horen. Het Anarchisties Kollektief Antwerpen heeft op dat moment al langer opgehouden te bestaan.
De ontwikkelingen in Wallonië zijn vergelijkbaar met die van Vlaanderen van dat ogenblik. In 1976 begint de Brusselse drukkerij ASBL 22 Mars met het uitgeven van *Alternative Libertaire,* een maandelijks tijdschrift dat vooral op Wallonië en Frankrijk is gericht. Ook in dit tijdschrift wordt hoofdzakelijk aandacht geschonken aan antimilitarisme, de nieuwe sociale bewegingen en, meer dan in Vlaanderen, de arbeidersstrijd. Meermaals wordt er in de kolommen van Alternative Libertaire op aangedrongen om de verschillende anarchistische groepen in Wallonië organisatorisch samen te bundelen. Er zijn op dat moment in Wallonië immers anarchisten actief in Luik, Charleroi, Mons, Namen, Chièvres, Tihange-Huy en Arlon. In 1977 wordt er een Coördination Libertaire opgericht die genoemde groepen in haar schoot verenigt. Het is deze 'koepel' die twee jaar later de aanzet geeft tot de eerste Dag van der Anarchie die plaatsvindt te Brussel.
Vijf jaar later schiet er ook van deze groepen nog weinig over. Ook de anarchistische studentenorganisaties die eind jaren zeventig aan de Brusselse universiteit voor enige furore zorgden, zijn dan ter ziele gegaan. De Brusselse anarchist 'Babar', verbonden aan Alternative Libertaire, haalt in 1982 wel de internationale pers wanneer hij in Polen opgepakt en gevangengezet wordt omdat hij radio-onderdelen over de grens heeft gesmokkeld voor de Poolse vakbond Solidarnosc. De Franse chansonnier Léo Ferré geeft voor die gelegenheid twee benefietconcerten in Brussel. Het is één van de weinige manifestaties waarop Belgische anarchisten verenigd zijn.

DE JAREN TACHTIG

Uit de as van de vroegere collectieven ontspringen evenwel tal van nieuwe initiatieven, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, al moet hier reeds benadrukt worden dat een en ander nog ongestructureerder verloopt dan vroeger. Anarchistische groepen zijn nog niet opgericht of ze verdwijnen alweer om plaats te ruimen voor andere initiatieven. In Gent wordt door ex-leden van het RAK en een aantal nieuwkomers op 1 mei 1982 het eerste nummer van *De Libertaire Toekomst* uitgegeven. Dit maandelijks tijdschrift zal in totaal elf maal verschijnen en vooral een meer

anarchistisch-theoretische beschouwing van de actualiteit beogen. Vaste items zijn de opmars van extreem-rechts, ecologie, geschiedenis van het anarchisme, maar ook de talrijke manifestaties rond totaalweigeren en antimilitarisme. Andere ex-leden van het RAK starten met Zwart en Rood, een anarchistisch verspreidingscentrum van anarchistische en alternatieve boeken, tijdschriften en brochures. Nog anderen beginnen een anarchistisch kunstenaarscollectief. Ondertussen opent ook café 17 zijn deuren in Gent, dat al snel een toevluchtsoord wordt voor anarchisten van allerlei pluimage. In de ruimtes boven dit café wordt een anarchistische bibliotheek en inforuimte geïnstalleerd. Vandaar uit worden de ondersteuningsacties gecoördineerd voor de Gentse totaalweigeraar Yves Buysse.
Ook de idee voor de ludiek-anarchistische lijst Te Gek (Tegendraadse Gentse Kiezers), die deelneemt aan de Gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar, ontstaat hier. De anarchisten uit Gent halen hiermee de nationale pers. Hun slogan 'Stem te gek, stem niet Te Gek' tracht aan de bevolking duidelijk te maken dat het verkiezingsspel bedrog is en dat mensen het recht hebben om het eigen leven in handen te nemen.
In Leuven is ondertussen opnieuw een anarchistisch collectief opgericht, terwijl de ex-leden van La Cecilia zich bezig houden met de gevangenisproblematiek en het lot van gedetineerden (Radicale criminologen). Ook de oprichting van een werklozenvakbond is aanvankelijk een initiatief dat uitgaat van Leuvense anarchisten. In Brussel opent op 6 december 1982 een heropgerichte Alliance Libertaire opnieuw haar deuren. Twee dagen later is er de opening van de libertaire bibliotheek van deze organisatie. Het tijdschrift *Alternative Libertaire,* dat nog steeds bestaat, blijft de bindende schakel tussen de versnipperde anarchistische groepen in Wallonië.
In Antwerpen wordt Picket opgericht, dat naast een ontmoetingsruimte en distributiecentrum van anarchistische lectuur, ook de nodige debatten organiseert en aan tal van - vooral antifascistische - acties deelneemt in het Antwerpse. Ook *Het Volksgebit*, een maandelijks anarchistisch tijdschrift dat op een meer populaire manier met het anarchisme omspringt, ziet in die dagen in Antwerpen het licht. Dit tijdschrift zal meer dan zes jaar blijven bestaan en voornamelijk aandacht schenken aan totaalweigeren, ecologie, antikapitalistische strijd, arbeidsethos en anticlericalisme. In de laatste fase verschijnt dit tijdschrift overigens in kombinatie met *De Nar*, een nieuwsbrief waarin naast recensies van progressieve literatuur en platen ook een concert- en politieke agenda is opgenomen.

Deze, weliswaar ongeordende, opflakkering van het anarchisme gaat ook aan de Belgische Staatsveiligheidsdiensten niet onopgemerkt voorbij. Op 19 oktober 1984, om vijf uur 's ochtends, start 'Operatie Mammoet', een groots opgezette politionele actie in het licht van het onderzoek naar de CCC (Cellules Combatantes Communistes), die in datzelfde jaar verschillende bomaanslagen op haar naam heeft. Meestal met het machinegeweer in de aanslag, valt een politiemacht van ongeveer 750 man binnen op 120 plaatsen in Brussel, Gent, Leuven, Antwerpen, Charleroi, Tubize en Luik. Het is duidelijk dat men met deze actie vooral de anarchisten op het oog heeft. Typerend in dit verband is

immers dat men in Gent voornamelijk de bezoekers viseert van café 17 en vroegere leden van het RAK dat inmiddels ter ziele is gegaan, dat ledenbestanden van Alternative Libertaire in Brussel in beslag worden genomen en dat ook vredesmilitanten die vroeger hun sympathie hebben betuigd met de totaalweigeraars aan een huiszoeking onderworpen worden.[9]
Het moet voor de veiligheidsdiensten wellicht frustrerend geweest zijn bij geen enkele anarchist iets gevonden te hebben wat diens eventuele betrokkenheid bij de CCC-aanslagen zou kunnen bewezen hebben! Overigens werkt dit politieoptreden bij anarchisten als een rode lap op een stier. Prompt vinden oude en jonge anarchisten elkaar terug en wordt besloten om opnieuw een Dag van de Anarchie te organiseren. Deze zal er evenwel nooit komen. Toch is hierdoor weer de aanzet gegeven tot tal van nieuwe initiatieven. Ik beperk mij in het hiernavolgende tot een korte (en dus onvolledige) opsomming.

In 1985 gaat de Gentse Libertaire Studiegroep van start, die tot op heden het theoretisch-anarchistische kwartaaltijdschrift *Perspectief* uitgeeft. Aanvankelijk wordt voor een thematische aanpak gekozen, maar gaandeweg evolueert Perspectief tot een tijdschrift waarin actuele gebeurtenissen geduid worden vanuit een libertaire invalshoek. De Studiegroep organiseerde in het verleden tevens tal van debatten alsook enkele grotere manifestaties (één-mei feesten, anti-verkiezingsmeeting, vormingscycli). Sommige leden van de Libertaire Studiegroep waren actief betrokken bij de acties van het Gentse KNAL (Komitee Neen Aan het Leger) die zich hoofdzakelijk rond het totaalweigeren van Koen Huysmans afspeelden (1985).
In Gent blijft al die jaren aan de Gentse universiteit een Anarchisties Kollektief bestaan dat zich voornamelijk bezighoudt met het geven van vormingsavonden (films, video's, spreekbeurten). Het feit dat deze groep als 'erkende studentenorganisatie' door de universitaire overheid gesubsidieerd wordt én daarenboven kan beschikken over een zekere infrastructuur (lokalen, apparatuur), maakt dat het steeds een belangrijke functie heeft gehad inzake het financieel en materieel ondersteunen van beginnende anarchiserende projecten. Momenteel bestaat er in Gent ook een A-Koepel die verschillende anarchistische groepen en initiatieven uit het Gentse verenigt (Infotheek, Zwart en Rood, Krakers, Radikaal Anti Fascistische Actie) en contacten onderhoudt met anarchisten uit binnen- en buitenland.

In Brussel is 22 mars nog steeds paraat alsook Alternative Libertaire, dat nog steeds maandelijks verschijnt, ruim zevenhonderd abonnees heeft en 60 procent van zijn ruimte ter beschikking stelt van zijn lezers. Sinds een paar jaar is in diezelfde stad ook de Groupe Anarchiste Yapatchev bedrijvig. Deze groep beschikt over een ruimte waar wekelijks video's en films worden gegeven, maar waar ook vormingsavonden en tentoonstellingen worden gehouden. Ook in Leuven bestaat er weer een anarchistische groep en onlangs werd er in Antwerpen weer een Anarchistische Koördinatie Antwerpen opgericht. En om dit overzicht te besluiten: ook *De Nar* verschijnt nog maandelijks, hoewel de samenstellers van deze nieuwsbrief onlangs te kennen gaven binnen afzienbare tijd de fakkel aan anderen te willen

overgeven. Het anarchisme gedijt in België dus nog steeds.

PRAGMATISCHE KOERS

Zoals in de inleiding reeds werd gesteld, is de geschiedenis van het Belgische anarchisme nog niet geschreven. Het moet dan ook duidelijk zijn dat hetgeen ik hierboven schreef daartoe slechts een zeer bescheiden aanzet is geweest. Het verhaal is grotendeels gebaseerd op persoonlijke herinneringen en daardoor onvolledig, onder meer omdat ik het nergens had over de vele stadskranten en vrije radio's waarbij anarchisten betrokken zijn geweest. Ik had het ook niet over de schrijvers, muziekgroepen en kunstenaars die gedurende de besproken periode met het anarchisme dweepten (Boon, Bervoets, Schoenaerts,...). Vele kleine anarchistische initiatieven die gedurende de laatste vijf en twintig jaar hebben bestaan, werden zelfs niet genoemd. Ik sprak niet over de Florennade, een huis van waaruit antimilitaristen geweldloze acties ondernamen tegen de rakettenbasis van Florennes, noch over de actie van vijf anarchisten in 1980, die de stuurcabine van de Andrea Smits onklaar maakten, een schip dat op het punt stond nucleair afval te dumpen in de Noordzee. Ik ging niet in op de Jongerenmars voor Werk van 1984 waar anarchisten slaags raakten met de politie, waardoor de discussie over werk en arbeidsethos in een ander licht kwam te staan. Het feit dat België ook zijn krakers heeft gehad, en nog heeft, is onbesproken gebleven.

Voorzover er sinds de jaren zestig van een anarchistische beweging in België sprake is geweest, wordt ze gekenmerkt door versplintering, maatschappelijke isolatie en een gebrek aan sociale slagkracht. Anarchisten zijn zelden te horen geweest in het publieke politieke debat. Talloze initiatieven zagen het licht, maar men is er nooit in geslaagd om langdurige organisatorische verbanden uit te werken, die voor een zekere continuïteit, cohesie èn een vorm van historisch bewustzijn hadden kunnen zorgen. Het verklaart gedeeltelijk het grote verloop in de anarchistische gelederen én het steeds weer ontstaan van nieuwe libertaire groepen, zonder banden met vroegere clubs, en dus telkenmale verplicht om opnieuw het wiel uit te vinden.

Het anarchisme als dusdanig is evenwel nooit echt weggeweest. Het katholieke Vlaanderen, land van pastoors, maar ook van Uilenspiegels, heeft altijd af te rekenen gehad met dwarsliggende libertairen. Anarchistische thema's zijn steeds blijven circuleren in de meest diverse milieus en hebben aldus een, vaak niet te onderschatten, rol gespeeld bij de uitbouw en de ontwikkeling van een tegencultuur, die zich ook in België te allen tijde heeft afgezet tegen de autoritaire bevoogding van bovenaf, op welk gebied dan ook. De overtuiging dat de opbouw van de maatschappij van onderaf dient te geschieden, maakt dat vele anarchisten, naast de bezigheden in de eigen specifiek-anarchistische organisaties, betrokken waren bij allerlei emancipatorische basisgroepen (milieu- en vredesgroepen, antidiscrimatie- en antifascistische organisaties), waar telkenmale getracht wordt om bepaalde theoretische inzichten in de praktijk om te zetten.

In deze context is het niet onbelangrijk te wijzen op het feit dat het rotatie-principe, dat door anarchisten altijd is verdedigd geworden, overgenomen werd door Agalev. Militanten binnen deze

laatste partij, maar ook binnen de Volksunie en de Socialistische Partij, verwijzen in hun ideologische argumentatie met betrekking tot de noodzaak van het inbouwen van controle- en inspraakmechanismen in de politieke bedrijfsvoering steeds meer naar de anarchistische theorievorming hieromtrent (federalisme, kleinschaligheid, municipalisme). De laatste jaren zijn anarchisten overigens steeds openlijker en duidelijk herkenbaar actief in àlle antifascistische initiatieven die het licht zagen na 24 november 1991, de dag dat België met een electoraal trauma werd opgezadeld door het fascistische Vlaams Blok.

Anarchistische groepen hebben zich in België hoofdzakelijk met theorie en vorming beziggehouden. Ze waren minder sterk in het opzetten van eigen projecten die het anarchistisch gedachtengoed vertalen naar het dagelijkse leven (cooperatieven, woongemeenschappen, scholen, alternatieve distributienetwerken). Dit hangt nauw samen met het feit dat het anarchisme in deze contreien voornamelijk sympathie geniet bij academici en intellectuelen. Het gemis aan een landelijke organisatorische structuur werd in het verleden overigens gedeeltelijk gecompenseerd door het bestaan van tal van libertaire - veelal theoretiserende - periodieken, die vaak als contactorgaan fungeerden tussen anarchisten, waardoor ze weet van elkaar hadden en op de hoogte bleven van actuele discussie- en actiethema's.[10]

Het verklaart tevens waarom het Vlaamse anarchisme eerder filosofisch en humanistisch van aard is en minder sterk wat economische analyses betreft. En hier is dan toch een duidelijk verschil aan te stippen met het anarchisme zoals zich dat in het 'rode' Wallonië heeft ontwikkeld en dat meer op de dagelijkse realiteit van de arbeidende bevolking is geënt. Dit anarchisme heeft dan ook veel meer oog voor de arbeidsomstandigheden waarin mensen dienen te werken en tot op de dag van vandaag blijft het anarcho-syndicalisme een belangijk thema in de Waalse libertaire pers.

Een laatste punt is het feit dat het Belgische anarchisme mettertijd bescheidener en pragmatischer is geworden. Wie er de anarchistische tijdschriften van de laatste jaren op naslaat, merkt dat het vooruitgangsoptimisme van de jaren zestig plaats heeft gemaakt voor een meer realistische inschatting van het maatschappelijke gebeuren. Dat uit zich onder meer in de samenwerkingsverbanden die anarchisten en niet-anarchisten met elkaar aangaan. Uiteraard heeft dit alles veel te maken met de teloorgang van het zogenaamd 'reëel bestaand socialisme', de daarmee ogenschijnlijk samenhangende overwinning van het kapitalisme, de ideologische ademnood waarmee de sociaaldemocratie te kampen heeft én met het feit dat steeds grotere delen van de bevolking geconfronteerd worden met een groeiende bestaansonzekerheid. Het wordt voor steeds meer mensen duidelijk dat het verdedigen van een maatschappijmodel dat verantwoordelijk is voor steeds verderschrijdende ecocide, militarisering en verpaupering regelrecht naar de ondergang leidt en dat er naar alternatieven moet worden gezocht. Het is verheugend te kunnen vaststellen dat het anarchistisch gedachtengoed in die zoektocht steeds meer betrokken wordt.

NOTEN

1. Oukhow, M., 'Het anarchisme in België' in Boenders, F., *De Volle Vrijheid*, Manteau, Brussel & Den Haag, 1978, p. 146. De integrale tekst van deze rede verscheen in *Perspectief* 11-12, jaargang 3, april-september 1988. Zie ook 'César De Paepe, Aan de wieg van het Belgisch anarchisme en reformisme' door Willie Verhoysen in *Perspectief* 22, Gent 1991, p. 33-40. (2) Een vulgariserend werk over de geschiedenis van het anarchisme in België is op enkele detailstudies na nog niet geschreven. De meest bekende van deze laatste zijn tot nu toe: Dirk Wouters, *De Mechelse anarchisten (1893-1914)*, eigen beheer, 1981; Jan Moelaert, *De vervloekte staat, Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België*, EPO, Berchem, 1981; Sommigen zijn bezig met doctorale verhandelingen hieromtrent (J. Moelaert, H. Sneyers). Heel wat informatie, betreffende het hier behandelde onderwerp is verspreid over verschillende fondsen terug te vinden in het AMSAB, Bagattenstraat 174 te 9000 Gent. (3) Hierdoor is meteen aangegeven dat er een onderscheid bestaat tussen het anarchisme in Wallonië en dat in Vlaanderen. De mij toegemeten ruimte laat mij niet toe hier uitgebreid op in te gaan. Het volstaat met erop te wijzen dat België in 1830 kunstmatig tot stand kwam door landsgedeelten samen te voegen die cultuurhistorisch weinig gemeenschappelijks hadden. Bovendien is het belangrijk voor de lezer te beseffen dat ook de taalbarriere die tussen Vlaanderen en Wallonië bestaat maakt dat onderlinge contacten bemoeilijkt worden. In het hiernavolgende reken ik Brussel gemakshalve tot Wallonië. Wie meer wil weten over België als dusdanig raad ik aan: Van Istendael, G., *Het Belgisch Labyrint, De Schoonheid der wanstaltigheid*, Arbeiderspers, Amsterdam, 1989. (4) Cohn-Bendit, D., *De grote bazaar. Wat er in de links-progressieve beweging te koop is*, Meulenhoff, Amsterdam, 1978, p. 77. (5) Verhellen, E., *De provobeweging, bijdrage tot een juistere begripsomschrijving*, Gent, 1978; Hemmerijckx, R., 'De provo's in Brussel', in *Perspectief* 32, Gent, 1993, p. 26-35. (6) Vermelden we evenwel nog een driedaags congres van radensocialisten in september 1973 te Wolfsdonk-Langdorp en de Internationale Libertaire Ecologische Kamping die in 1977 van 15 juli tot 15 augustus plaatsgreep te Ronse. (7) *Bibliographie de Hem Day*, Pensee et Action, Paris-Bruxelles, 1964. Hierin vindt men een lijst van alle artikelen en spreekbeurten die ooit door Marcel Dieu werden gepleegd. Het artikel 'Quarante ans d'Anarchie' is in deze bundel opgenomen en leert ons heel wat over het anarchisme in België van tijdens en na het interbellum. (8) Hemmerijckx, R., *De provo's in Brussel*, p. 35. (9) Het RAK stond overigens al jaren op de Staatsveiligheidslijst als één van de, in het oog te houden, subversieve organisaties, net als Onkruit. Het Vlaams Blok prijkte op diezelfde lijst. Voor meer informatie over de CCC en de Mamoetoperatie: Vander Velpen, J., *De CCC. De staat en het terrorisme*, EPO-dossier, Berchem, 1986. (10) Sneyers, H., en Jacobs, R., 'Pleidooi voor een pragmatisch anarchisme', in *Perspectief* 20, Gent, 1990, p. 27-34.

LOUIS PAUL BOON: EEN TEDERE ANARCHIST?*

Joop van Holsteyn

Bij de beoordeling van literatuur heeft de democratie onverbiddelijk toegeslagen. Evenals bij voetbal en politiek heeft iedereen er verstand van en een uitgesproken mening over. De hoeveelheid kwalificaties die een auteur van lezerswege kan krijgen, is schier eindeloos. De interpretatievrijheid van de lezer lijkt onbegrensd, diens gevoelsmatig ondergaan van verhalen en gedichten staat niet ter discussie en een ieder heeft uiteraard recht op een eigen mening. De auteur op zijn beurt ziet zich dan ook al snel geconfronteerd met een kunstwerk dat een geheel eigen leven is gaan leiden en dat hem etiketten oplevert waar hij nooit om heeft gevraagd en soms raar van op kan kijken. Zo bleek Godfried Bomans nooit vermoede diepten aan te treffen in de schoolboekedities van zijn teksten. En George Orwell, ofschoon kritisch ten aanzien van het reilen en zeilen van de Labour Party verklaard links, zag zich na het verschijnen van Animal Farm *ingelijfd bij het rechtse kamp en moet pijnlijk getroffen zijn, toen zijn* Nineteen Eighty-four *werd aangemerkt als Koude-Oorlogretoriek pur sang. De schrijver is al gauw, naar de woorden van W.F. Hermans, een dominee met een lege kerk of, erger nog, met een kerk vol andersgelovigen.*

Het navolgende verhaal gaat over de politieke etikettering van Louis Paul Boon. Anders dan de inleidende woorden kunnen doen vermoeden, zal niet de these worden verdedigd, dat een auteur uitsluitend dient te worden beoordeeld of ingedeeld op basis van eigen uitspraken en activiteiten buiten zijn literaire oeuvre om. Niet alleen de vrij interpreterende, al dan niet beroepsmatige lezer kan er bij een dergelijke indeling naast zitten, dit geldt evenzeer voor de schrijver zelf, opmerkingen makend over eigen ideeën en eigen werk. Juist in het geval van Louis Paul Boon sloegen niet alleen de erkende, professionele etikettenplakkers de plank mis; Boon zelf was eveneens schuldig. Misschien nog niet eens zo zeer omdat hij niet wist welke ideeën hij aanhing en waar hij politiek gezien stond, maar eerder omdat hij niet besefte wat de betekenis van zijn woorden precies was en welke inhoud de ook door hemzelf gebruikte politieke etiketten hadden. Een auteur kan op verschillende manieren uitdrukking geven aan zijn politieke denkbeelden. Hij kan in zijn literaire werk de ene na de andere politieke verhandeling verwoorden of verbeelden, hij kan als privé-persoon via bijvoorbeeld interviews en ingezonden stukken in kranten blijk geven van zijn politieke visie en hij kan trachten door middel van al dan niet spectaculaire daden aan te geven waar hij politiek staat. Bij Boon valt deze laatste mogelijkheid eigenlijk direct af; hij was altijd meer toeschouwer dan speler, veeleer iemand van de 'woorddaad' dan daad-

---

* Dit artikel verscheen oorspronkelijk onder de titel 'De arrogantie van de criticus' in *Maatstaf* (1989), nummer 8/9 (literatuur en politiek).

werkelijk actief. Ook interviews lijken niet de aangewezen weg om achter het politieke gedachtengoed van Boon te komen. De vraag naar Boons mening over de maatschappelijke gang van zaken stak weliswaar in de ransel van vrijwel elke richting Erembodegem vertrekkende journalist, maar zelden of nooit werd de moeite genomen om uitgebreid in te gaan op het antwoord en door te vragen naar een meer uitgewerkte politieke visie. Niet de vervolgvraag, meer de volgende vraag werd gesteld. Overigens zou zo'n vervolgvraag ('Hoe ter wereld bedoelt u dat?') misschien ook niet zo veel hebben opgeleverd, daar Boon zijn gedachten beter vorm kon geven in eenzaamheid achter de schrijftafel dan in gesprekken met anderen.

Bij het bekijken van Boons politieke gedachtengoed zal dan ook worden uitgegaan van zijn literaire werk. Deze benadering is niet onomstreden: "Als een mens werkelijk zijn ziel wil uitstorten, is er geen reden dit speciaal in de vorm van kunst te doen".[1] Dit is natuurlijk een volstrekt juiste constatering, maar tegelijkertijd kan niemand het verbieden dat een kunstenaar - juist een kunstenaar! - in en via zijn kunst van de eigen ideeën kond doen. Waarom zou een met kunstzinnige talenten begiftigd persoon zijn ideeën proberen uit te drukken op een manier die hem minder eigen is? In het geval van Boon is het bovendien duidelijk, dat hij met zijn literaire werk trachtte een boodschap uit te dragen. Al op achttienjarige leeftijd kondigde hij in een brief aan zijn vriend Colson aan dat hij, als hij gegroeid zou zijn "in kragt van woorden en sgerpheid van pen" zijn boeken over de wereld zal slingeren "als zwiepende zweepslagen". "Denkers en wijsgeren heb ik gelezen: en ik zie het verkeerde van hun stellingen, maar moest ik dit alles nu reeds sgrijven, het zou alleen nog maar gestamel zijn."

"Ik heb ideeën over oorlog en vrede, nasieonalisme en internasieonalisme, kapitaal en arbeid, geloof en bijgeloof, God en Godsdienst, Staathuishoudkunde en politiek, kunst en volksopleiding, enz. enz.".[2]

In de korte tijd dat Boon voor het communistische dagblad *De rode vaan* werkte, in de beginfase van zijn schrijversloopbaan, kregen auteurs als Claes en Timmermans er dan ook van langs, omdat zij naar de mening van Boon wat al te gemakkelijke, ontspannende literatuur hadden afgescheiden gedurende de Tweede Wereldoorlog. Dat kon niet de bedoeling van literatuur zijn! Literatuur had een doel, de schrijver diende zich in zijn werk volledig te geven en moest zich bewust zijn van zijn niet geringe taak. "Een schrijver moet slaan, desnoods snijden, en heeft tezelfdertijd te troosten. Hij zal de weg wijzen die moet worden gevolgd".[3] En: "Het is een fatale vergissing, de kunstenaar te willen zien als de 'dienaar' ener idee. Hij is integendeel bijna altijd de 'verkondiger', de boodschapper ener idee".[4]

In later jaren werd deze hoge functie van de schrijver als ziener en voorganger wel wat afgezwakt, maar de afkeer van schoonschrijverij en kunst-om-de-kunst bleef bestaan. Natuurlijk kan ik gemakkelijk de Staatsprijs en de Nobelprijs winnen als ik er echt voor ga zitten, aldus Boon in een van zijn meer baldadige buien.[5] Het ging hem echter niet om de prijzen - al was het ironisch genoeg de Leo J. Krijnprijs voor zijn debuut *De voorstad groeit* die ervoor zorgde dat de muze van de schilderkunst geruime tijd plaats moest maken voor

die van de literatuur. Niet om de roem en de prijzen diende geschreven te worden, maar omdat de schrijver wat te zeggen had, zijn literaire werk een boodschap diende te bevatten: "Anders wordt het literatuur. En ik hou niet van literatuur. Ik ben geen letterkundige. Ik ben gewoon iemand die over vele dingen heeft nagedacht en graag aan anderen mededeelt wat ik dacht [...]".[6] En: "Literatuur als louter literatuur gaan beschouwen is zelfs zinloos omdat goede literatuur een sociaal doel moet hebben".[7]

Bij een schrijver die met stelligheid dergelijke uitspraken doet, lijkt het niet al te moeilijk om een bepaalde visie uit het werk te destilleren en aan de schrijver toe te dichten. Bij Boon gebeurde dit dan ook vaak en met groot gemak, te groot gemak. Zelden werd gekeken of op de op het eerste gezicht voor de hand liggende etiketten wel het juiste opschrift stond vermeld.

SCHRIJVER VAN HET SOCIALISME

Boon was uiteraard bekend met het feit, dat het hem aan etiketten bepaald niet ontbrak. "Geen enkele apotheker die zoveel etiketjes plakt als ik in mijn leven gehad heb".[8] Op het politieke vlak werd Boon onder veel meer een geëngageerd schrijver genoemd, een overtuigde socialist, een linkse schrijver, de grote schrijver van het socialisme, een sarcastische humanist, een anarchist, een nihilist, een bolsjewist en simpelweg een idealist. De politieke etikettering leidde in een enkel geval tot even fraaie als ondoorzichtige constructies, zoals tot "een anarcho-collectivistische, radicaal-progressieve neo-individualist".[9] Mogelijke ironie in deze kwalificatie is vrij goed verstopt.

Dat Boon geacht werd 'iets' met het socialisme te maken te hebben, kwam treffend naar voren bij zijn begrafenis op 15 mei 1979. Voor de begrafenis uit werd door een Aalsterse schoonheid de rode vlag gedragen en de lijkbaar was eveneens met een rode vlag bedekt. Op het kerkhof werd hard en langdurig de Internationale gespeeld.[10]

De vraag is of de vlag de lading wel dekte en of dergelijke socialistische parafernalia wel op hun plaats waren. Boon was een groot schrijver. In de Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur werd hij om zijn weergaloze scheppingskracht een unieke verschijning in de moderne Nederlandse letterkunde genoemd en werd Multatuli de enige figuur geacht die in dit opzicht met Boon vergelijkbaar was.[11] Maar de grote schrijver van het gehele socialisme? Hier moet van een misverstand sprake zijn, al was het maar omdat het zinloos is om te spreken van het gehele socialisme. Het gehele socialisme is zoiets als de protestantse wereld: een enorme verzameling van elkaar verketterende stromingen en richtingen.

De naam Marx is onverbrekelijk met 'het' moderne socialisme verbonden en misschien wordt bedoeld dat Boon op de een of andere wijze ideeën van Marx zou aanhangen en in zijn werk zou hebben verkondigd. Hierin zou dan de basis van zijn etikettering gelegen kunnen zijn. Dit is echter een volstrekt onjuiste gedachte. Zonder uitgebreid in te hoeven gaan op het werk van Marx, levert een eerste - toegegeven: enigszins willekeurige - vergelijking van enkele kerngedachten van Marx met die van Boon tot niet meer dan grote, vrijwel uitsluitend onoverkomelijke verschillen.

Laten we beginnen met de visie van Marx op de loop der geschiedenis. In de materialistische gedachtenwereld van

Marx wordt de geschiedenis gekenmerkt door klassenstrijd. De spil en het dynamisch element hiervan wordt gevormd door de zich steeds ontwikkelende produktieprocessen en -verhoudingen. Uiteindelijk zal in de kapitalistische maatschappij het proletariaat de overwinning behalen op de bourgeoisie, die immers met en door het opbouwen van de moderne industrie haar eigen graf gegraven heeft. "Met de ontwikkeling van de grootindustrie wordt dus aan de bourgeoisie de grondslag zelf waarop zij produceert en zich de produkten toeëigent, onder de voeten weggetrokken. Zij produceert voor alles haar eigen doodgraver. Haar ondergang en de overwinning van het proletariaat zijn even onvermijdelijk".[12]
Marx ziet niet alleen continue veranderingen in de loop der tijd, maar daarenboven is hij van mening dat dit op den duur tot een verbetering leiden zal. Na de (hoogstwaarschijnlijke of wetmatig noodzakelijke, daarover kan worden getwist) revolutie en de overgangsfase van de dictatuur van het proletariaat zal de communistische heilstaat worden gevestigd waarin vrije en gelijke mensen zullen leven en werken. Boon kan niet anders doen dan een dergelijke visie op de geschiedenis hoofdschuddend verwerpen. Voor zover er overeenstemming bestaat over de ideeën die Boon in zijn werk tot uitdrukking heeft gebracht, heeft deze in ieder geval betrekking op zijn zogenaamde cyclische tijdsopvatting. Naar Boons mening herhaalt de geschiedenis zich telkenmale, en als er al veranderingen opgetreden zijn of optreden, dan hebben deze veranderingen niets met het wezen van de maatschappij of het menselijk samenleven te maken. Als er van veranderingen sprake is, gaat het om onbelangrijke details en uiterlijkheden - de maatschappij is als de gebochelde, die weliswaar steeds wisselende aangepaste kleding dragen kan maar daarmee zijn gebrek nog niet ongedaan kan maken. Heel Boons debuut *De voorstad groeit* geeft blijk van zijn tijdsopvatting en de meest beknopte omschrijving ervan wordt hierin al geformuleerd: "Het leven is een wiel, het draait en ge ziet altijd iets nieuws en ge ziet altijd hetzelfde".[13] Het bekende slot van de roman geeft eveneens duidelijk uitdrukking aan deze cyclische tijdsopvatting, als na een situatieschets die vrijwel gelijk is aan de openingsscène de slotwoorden luiden: "En ... ach, enzovoorts, enzovoorts". De ene generatie bewoners van de voorstad is de andere opgevolgd en zet geen volgende stap op een ingeslagen weg, maar treedt in haar voetsporen om dezelfde illusies te koesteren en tot dezelfde ontgoocheling te komen.
In Boons latere werk blijft dit thema van de zich herhalende geschiedenis opduiken. Zo blijkt uit de gelaagdheid van *De Kapellekensbaan* en *Zomer te Ter-Muren* dat er niets nieuws onder de zon te verwachten valt. De diverse te onderscheiden verhalen in deze twee boeken over het wel en wee van de bewoners van de Kapellekensbaan - "de 38ste breedtegraad die de aarde in twee snijdt" - spelen zich weliswaar af in heel verschillende perioden van de geschiedenis, maar de loop en de strekking ervan blijft gelijk. En zelfs in een relatief simpele bandietenroman als *De bende van Jan de Lichte* wordt verwezen naar het idee dat er nooit iets is veranderd en dat daarop ook niet gehoopt hoeft te worden. De maatschappij zal onveranderlijk wreed en onrechtvaardig zijn. "In het oerwoud, in deze en in alle komende maatschappijen, en ook in de

dievenbende van Jan de Lichte verdringt de sterke de zwakkere".[14] Alles is altijd op dezelfde manier verlopen en er is geen enkele reden om aan te nemen dat hieraan iets wezenlijks veranderen zal; de geschiedenisopvatting van Marx zal door Boon als zijnde te optimistisch en dus onbruikbaar naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Marx' visie op mens en maatschappij is zoals gezegd materialistisch: de echte mens is de werkende, producerende mens en de bestaande maatschappij wordt bepaald door de economische structuur. De mens kan slechts worden begrepen als onderdeel van de economische verhoudingen en als behorend tot een bepaalde klasse. "De maatschappelijke structuur en de staat ontstaan voortdurend uit het levensproces van bepaalde individuen; maar niet zoals zij in hun eigen of andermans voorstelling mogen schijnen, maar zoals zij werkelijk zijn, dat wil zeggen zoals zij werken, materiaal produceren, kortom zoals zij binnen bepaalde materiële en van hun vrije wil onafhankelijke grenzen, vooronderstellingen en condities werkzaam zijn".[15] En: "Niet het bewustzijn bepaalt het leven, maar het leven bepaalt het bewustzijn".[16]

Bij Boon is van een dergelijke opvatting niets terug te vinden. Nergens in Boons literaire werk (met heel misschien een uitzondering voor zijn latere, meer historische romans) komen welke maatschappelijke structuren dan ook duidelijk in beeld. De maatschappelijke context is slechts aanwezig als het vage kader waarbinnen mensen hun individuele leven leiden. Economische verhoudingen vond Boon blijkbaar niet interessant genoeg om een plaats te geven in zijn werk en de moderne fabrieksarbeider, waar Marx toch zijn kaart op had gezet, is de opvallende afwezige in het oeuvre van Boon. In de door Boon beschreven wereld vol klaplopers, lichamelijk gebrekkigen, werklozen, gemankeerde kunstenaars, wereldvreemde idealisten en andere maatschappelijke randfiguren is slechts hier en daar in de verte een verdwaalde arbeider te vinden. Proletariaat misschien, maar dan wel lompenproletariaat. En als Boon al eens spreekt over rijken en armen, bezitters en bezitlozen, dan is dit niet meer dan een vage, vrijwel betekenisloze categorisering zonder doordachte achtergrond of consequenties. Hoewel Boon in zijn werk vele conflicten beschrijft, gaat het hierbij ook nergens om conflicten tussen groepen en mensen en zeker niet om groepen mensen die zich vanuit het bewustzijn van hun maatschappelijke positie tegen iets of iemand zouden verzetten. Het gaat bij Boon om conflicten tussen individuen en, vaker nog, om een strijd binnen individuele mensen: de strijd tussen geloof en ongeloof, hoop en wanhoop, ideaal en realiteit. En voor deze individuele strijd maakt het niets uit of iemand wel of niet in het bezit van produktiemiddelen zou zijn, tot het proletariaat of tot de bourgeoisie behoort. De marxistische visie op de mens als onderdeel van een door economische omstandigheden gedicteerde klasse is voor Boon irrelevant; Boon is alleen geïnteresseerd in de mens als individu. De ideeën die Boon ontwikkelt over het wezen van de mens zouden door Marx ook worden afgekeurd, en wel omdat zonder kennis van de maatschappelijk positie niets over de mens gezegd kan worden. Marx zou Boon rekenen tot de idealisten die denken iets over het wezen van de mens te kunnen zeggen maar daarbij over het hoofd zien dat

voor de mens "het leven het bewustzijn bepaalt".
De strikt op het individu gerichte benadering van Boon laat zich uiteraard ook moeilijk rijmen met enige vorm van (politieke) organisatie. In de ogen van Marx was organisatie echter wel een noodzakelijke stap op de naar de communistische samenleving leidende route. "De politieke macht in de eigenlijke zin is de georganiseerde macht van een klasse ter onderdrukking van een andere. Wanneer het proletariaat in de strijd tegen de bourgeoisie zich noodzakelijk tot klasse verenigt, door een revolutie zich tot de heersende klasse maakt en als heersende klasse gewelddadig de oude produktieverhoudingen opheft, dan heft het met deze produktieverhoudingen de bestaansvoorwaarden van de klassentegenstellingen, de klassen in het algemeen en daarmee zijn eigen heerschappij als klasse op".[17] In het werk van Boon is met groot gemak een weerlegging van deze vrij soepele gang van zaken te vinden. Elke vorm van organisatie ter realisering van bepaalde idealen is gedoemd te mislukken. Op het moment dat een organisatie enigszins van de grond lijkt te komen, voelen twee soorten mensen zich er namelijk plots toe aangetrokken: laffe meelopers en gewiekste carrièremakers. De eerste groep mensen draagt niets bij aan het bereiken van de doelstellingen en vormt slechts een onbetrouwbare, remmende factor; de tweede groep draait er de hand niet voor om de idealen los te laten voor een plaatsje bij de maatschappelijke elite en spant de organisatie voor het karretje van de eigen belangen.
In *De voorstad groeit* geven de in eerste instantie sociaal-voelende personages Jean en Albrik hun aanvankelijke streven naar verandering op uit teleurstelling over de onverschilligheid van de grauwe massa en omdat duidelijk wordt dat iedereen in feite handelt uit eigenbelang.
Boons kritiek op en afkeer van politieke organisatie komt nergens zo duidelijk en uitgebreid naar voren als in *De Kappelekensbaan* en in *Zomer te Ter-Muren*. In eerstgenoemde roman wordt immers niet alleen de opkomst van het socialisme beschreven, maar tevens de ondergang, en bij die ondergang speelt de organisatie een belangrijke rol. Op het moment dat meneerke Brys en de zijnen, de simpele theoretisch ongeschoolde mensen die handelen uit frustratie of persoonlijk mededogen met het lot der mensheid, enige aanhang krijgen in hun streven naar veranderingen, wordt hen het initiatief uit handen genomen. Tot welk resultaat deze in de Ondineroman beschreven moeizame opkomst van de sociale beweging heeft geleid, komt aan de orde in de zogenaamde 'actuele roman', het geheel van opmerkingen en commentaren van de schrijver en zijn kennissen op de gebeurtenissen in de Ondine-roman en in het dagelijks leven. Het is bovenal de dagbladschrijver en journalist Johan Janssens die zich de verwording, want daarvan moet gesproken worden, van het socialisme en de sociale beweging aantrekt en haar becommentarieert. Ook zijn eigen idealisme slaat om in verbittering. "Zijt wie ge zijt, maar leer hieruit dat de idealen naar de knoppen gaan door uw en door mijn fout, maar meest van al door de fout van hen die het idealisme hebben uitgevonden om er een stuiver aan te verdienen".[18] En: "En het maakt mij zo eindeloos triestig, ik zie daar heel die massa staan, al die kleine socialisten wier vaders gevoch-

ten hebben, en die gebroodroofd werden en die daar nu eindelijk staan als gevestigde en erkende socialen, met aan hun hoofd leiders die niet meer geloven in een sociale maatschappij".[19]
Er is niemand die Johan Janssens tegenspreekt in zijn overtuiging dat de sociale beweging met en door de inpassing en aanvaarding door de bestaande maatschappij haar eindpunt heeft bereikt, en wel bereiken moest. Niet omdat de ooit gestelde idealen zouden zijn gerealiseerd, maar omdat deze vaarwel zijn gezegd en alleen nog een functie vervullen voor de leiders, die er hun streven naar persoonlijk gewin mee kunnen verbloemen en er hun volgelingen mee kunnen zoet houden. In een moedeloze en weinig constructieve bui zegt Johan Janssens alleen nog 'te rekenen' op de Eerlijken, "[...] niet om weeral eens iets Nieuw of weeral iets Anders te stichten... want al die nieuwigheden en al die andersheden verdringen elkaar en maken de chaos nog chaotischer... maar om in hun eigen rangen de arrivisten, de gevaarlijke strebers, de strot toe te knijpen en eindelijk eens zelf aan de leiding te komen".[20]
De beweging is georganiseerd, raakt gevestigd en is daarmee uitgeschakeld als factor in een streven naar werkelijke veranderingen. In *Zomer te Ter-Muren* wordt terecht geconstateerd dat kwantiteit en kwaliteit van het socialisme zich omgekeerd evenredig tot elkaar verhouden. "[...] Boon somde allen op die de laatste tijd socialist waren geworden: haast gans de hogere wereld uit de stad van de twee fabrieken - en tenslotte wordt dus heel de wereld socialist, maar is er van het socialisme in de wereld niets te zien".[21]
Het succes van de sociale beweging en de omzetting ervan in een organisatie leidt tot verstarring en de uiteindelijke ondergang van het ideaal. Het is ook precies dit dilemma waar de bendeleider Jan de Lichte op stuit in zijn poging de om hem heen verzamelde vagebonden te organiseren op basis van hun solidariteit ("allen voor ene, ene voor allen"). Bij het niet organiseren komt uiteraard niets van het ideaal terecht, maar op het moment dat de bende wordt georganiseerd en hij zich tot leider ontwikkelt draait Jan de Lichte eigenhandig de idealen de nek om.
Niet alleen de praktische onhaalbaarheid of onbruikbaarheid van politieke organisatie wordt door Boon geschetst, maar tevens wordt een meer theoretisch bezwaar ingebracht, een bezwaar dat met name van belang voor de ideeën van Marx is. Boon vraagt zich, Koestler aanhalend, af wie in een arbeidersstaat de arbeiders zou moeten beschermen. Wat bedoelt Marx als hij de dictatuur van het proletariaat proclameert? In Boons ogen is elke dictatuur, van welke politieke kleur en hoe tijdelijk ook bedoeld, hoogst verwerpelijk: waar dictatuur is bestaat onderdrukking, onderworpenheid en ongelijkheid. De leuzen van de leiders zullen fraai klinken maar niets van hun werkelijke drijfveren, gericht op het handhaven van de status quo, van doen hebben. En er is geen enkele reden om aan te nemen dat de arbeiders of de mensen die zeggen de arbeiders te vertegenwoordigen betere mensen zouden zijn die zich niet zouden laten corrumperen door de persoonlijk voordeel opleverende, eenmaal geproefde macht.
Al met al blijkt Boon op een aantal niet onbelangrijke punten ideeën in zijn werk te presenteren die haaks staan op het gedachtengoed van Marx en hiermee ook op dat van zijn vele navolgers,

die ondanks amendering kerngedachten van Marx hebben behouden. De materialistische visie, de grote structuren, economische verhoudingen, de mens gezien als onderdeel van een klasse en bepaald door zijn positie in het produktieproces - hiervan is bij Boon niets terug te vinden.
Tot het gehele socialisme kon Boon niet behoren. Nu hij niet blijkt te behoren tot die socialisten die, gulzig of mondjesmaat, uit de bron van Marx hebben gedronken, is het zoeken naar socialistische varianten die mogelijk wel geschikt zijn geweest om Boons naam met het socialisme te verbinden. Het anarchisme dient zich als eerste veelbelovend alternatief aan.

ANARCHISME

Het meest hardnekkige politieke etiket van Boon is afkomstig van Hubert Lampo, die zich in een onbewaakt ogenblik de kwalificatie 'tedere anarchist' veroorloofde en hiermee Boon voor eens en naar veler mening voor altijd karakteriseerde.[22] Tot zijn dood bleef deze omschrijving Boon achtervolgen en in de door Boons vriend Bert van Hoorick uitgesproken rede bij de begrafenis werd dan ook gerefereerd "aan het woord 'de tedere anarchist', dat na Hubert Lampo nu iedereen op de lippen heeft wanneer uw naam wordt genoemd".[23]
Boon mag dan een hekel gehad hebben aan veel van de aan hem klevende etiketten, het hem door Lampo bezorgde en sindsdien keer op keer aangehaalde etiket vond hij correct en droeg hij met graagte. "Ze hebben mij ooit 'de tedere anarchist' genoemd, en ik geloof dat ik inderdaad een anarchist ben naar de geest, ik loop niet rond met een vioolkist waar een mitrailette in zit, ik loop niet rond met een bom onder mijn arm...".[24] Bij een andere gelegenheid zei hij: "Hubert Lampo was de eerste om mij het juiste etiket op te plakken; hij zei dat ik 'een tedere anarchist' was... Ik ga daar nog altijd mee akkoord. Ik behoor tot geen enkele partij. Ik voel mij anarchist naar de geest; ik heb geen levensgrote eerbied voor de staat; maar ik ben niet iemand die met bommen in zijn zak loopt".[25]
De aangehaalde uitspraken geven niet alleen blijk van instemming met de typering door Lampo, maar lijken ook aan te geven dat Boon een nogal beperkte inhoud toekende aan het begrip anarchist. Het anarchisme zoals Boon dat zag had vooral te maken met het gebruik van geweld en het gooien van bommen, eventueel gepaard aan een niet al te hoge dunk van de staat. Boons anarchisme naar de geest hield blijkbaar niet veel meer in dan het uiten van kritiek op bepaalde maatschappelijke toestanden zonder te grijpen naar gewelddadige middelen. Wie is er geen 'tedere anarchist' in deze zin? Bij een dergelijk simplistische, ondoordachte en dan ook wijdverbreide interpretatie van het anarchisme is natuurlijk bijna iedereen anarchist en verliest de kwalificatie elke onderscheidende waarde. Maar het is uiteraard mogelijk, dat Boon in zijn literaire werk een nadere uitwerking heeft gegeven aan zijn vermeende anarchistische denkbeelden en op basis daarvan met recht zijn zo geliefde etiket kon krijgen en mocht dragen. De roman die zich voor een beschouwing van Boons anarchistische denkbeelden welhaast opdringt, is *Vergeten straat*. Hierin heeft Boon naar eigen zeggen getracht de contouren van de ideale samenleving te tekenen en zijn tedere anarchisme zou dan ook duidelijk aan

de oppervlakte moeten komen. "Ik heb daar een soort utopia willen schrijven: ik was van mijn zeventiende jaar communist en ik droomde van de ideale staat en zoals er veel mensen geweest zijn die de ideale staat hebben willen beschrijven, heb ik dat willen doen in *Vergeten straat*".[26] Gemakshalve zal er even van worden uitgegaan dat Boon zich hier wat ongelukkig uitdrukt - het zou opmerkelijk zijn als een rechtgeaard anarchist probeert de ideale staat te beschrijven.

Bij de beschouwing van de in de roman verwerkte politieke ideeën lijkt te kunnen worden gesteund op de uitgebreide studie die Paul de Wispelaere heeft gewijd aan zowel literair-technische als inhoudelijke aspecten van *Vergeten straat*.[27] De Wispelaere komt aan het einde van zijn op paradoxen en dialectiek gebouwde betoog ("Deze dialectische beweging in de vorm van paradox, waarin de tegenstellingen als complementair worden beschouwd zonder elkaar op te kunnen heffen"[28] - hoe ter wereld bedoelt u dat?) nogal onverwacht tot de conclusie dat Boon een tedere anarchist blijkt te zijn. Na opgemerkt te hebben dat Boon weinig heil ziet in het parlementaire stelsel, wordt de sprong gewaagd: "Zo bevindt hij zich in een uitzichtloze positie van een wereldhervormer die alle geloof in politiek en revolutie verloren heeft en alleen nog vertrouwt op de ideale middelen van liefde en begrip, waarvan hij echter in de dagelijkse gang van de wereld geen kans van slagen toekent. Een tedere anarchist inderdaad [...]".[29] Bij zo'n sprong zonder voorbereiding en aanloop is de kans op een misser natuurlijk altijd aanwezig en dat gebeurt dan ook. Hoewel De Wispelaere er terecht op wijst, dat verschillende denkbeelden in de roman en diverse uitspraken van enkele personages aan anarchistische ideeën doen denken, vormt dit nog geen voldoende basis voor een wetenschappelijke bevestiging van de aloude kwalificatie. Niet alleen in de 'dagelijkse gang van zaken' schieten liefde en begrip - overigens niet echt typisch anarchistische begrippen - tekort, dit geldt ook voor de in *Vergeten straat* geschetste situatie. De opbouw van de ideale samenleving mislukt en gezien het door Boon aangehangen en in later werk verder uitgewerkte mensbeeld kan dit geen verrassing zijn.

Wat is het geval? Een straat wordt door de aanleg van een nieuwe spoorwegverbinding goeddeels van de buitenwereld afgesloten. In eerste instantie leidt dit dreigende isolement tot verwarring en verzet van de bewoners. Dit halfhartige verzet wordt geleid door de vakbondsman Alfred, die meer ziet in de eigen hoofdrol dan in het verzet zelf en feitelijk streeft naar het herstel van de oude situatie, een situatie die overigens door geen der straatbewoners gelukkig werd geacht. Hierop worden zij gewezen door het buitenbeentje Koelie: "Hij begint met hen gelijk te geven, dat zij maar sukkelaars waren, ratten die aan de kaas niet geraakten terwijl de anderen er zich ziek aan vraten. Maar waarom eerst roepen en tieren omdat ge door die wereld uitgestoten wordt? Waarom niet liever ervan profiteren om hier ongezien en ongeweten een leven te leiden lijk we ons dat altijd voorgesteld hebben?".[30]

Koelie ziet in de afsluiting van de straat een kans het leven opnieuw in te richten en na verloop van tijd krijgt hij de straatbewoners, zij het weinig overtuigd, aan zijn zijde. Koelie is van mening dat de bestaande samenleving ge-

baseerd is op uitbuiting, onrechtvaardigheid en vooral onvrijheid; telkens weer bleek de greep van "controleurs en gendarmen en pasters" verreikend te zijn. De basis van een nieuwe start moet dan ook liggen in de vrijheid der mensen, een vrijheid overigens die niet los zou mogen staan van solidariteit en naastenliefde. De mens moet weer waarlijk mens worden, in een "eeuwige wanorde, die een orde is van een hogere orde". Koelie is echter bepaald geen theoreticus en geeft geen welomlijnde, praktisch uitvoerbare plannen voor de straat en haar bewoners. Zijn theorie beslaat eigenlijk maar één woord: 'foert' - weg met de bestaande belemmeringen, weg met de inbreuken op het privé-leven. De kern van het streven is de volledige vrijheid van elk individu, die echter in die vrijheid wel de belangen van de gehele groep in het oog dient te houden: "het geluk van de enkeling vormt het geluk van de gemeenschap". Om dit te kunnen bereiken moeten de straatbewoners zich ervan bewust zijn dat ze bezig zijn iets nieuws te bouwen, dat gebroken moet worden met verouderde gedachten en dat een ieder zichzelf moet kunnen leiden.

In het streven van Koelie kan met enige goede wil een poging worden gezien een anarchistische samenleving op te bouwen; de goede wil kan gemakkelijk worden getoond, daar de ideeën vaag zijn en dus in verschillende richtingen kunnen worden geïnterpreteerd. De nadruk op het individu en de individuele vrijheid, het afwijzen van opgelegd gezag, de hoop op de spontane actie van de massa, de onverbrekelijke band tussen individu en gemeenschap, een leider die niet dwingt maar veeleer bewust maakt en voorgaat, dit alles moet een anarchist niet alleen aangenaam maar ook bekend in de oren klinken. Zelfs de weinige gezamenlijke daden van de straatbewoners kunnen anarchistisch worden genoemd: de verwijdering van het straatnaambordje en de begrafenis van een der bewoners zonder kerkelijke tussenkomst kunnen worden opgevat als breuken met de door anarchisten zo verfoeide instituten van staat en kerk. En zo zijn er verschillende elementen in *Vergeten straat* te vinden die zouden kunnen wijzen op Boons tedere anarchisme; ook in zijn al besproken kritiek op politieke organisatie en elite in *De Kappelekensbaan* en *Zomer te Ter-Muren* kon Boon al verdacht worden van anarchistische sympathieën.

Dus toch een anarchist? Nee. In *Vergeten straat* worden niet alleen de schimmige omtrekken van een nieuwe samenleving geschetst, tevens wordt erop gewezen dat een dergelijke samenleving nooit tot stand zal komen. Zoals in het hele oeuvre van Boon - ook in de historische werken - het streven naar politieke en sociale veranderingen op een mislukking uitloopt, waardoor overigens ook de cyclische tijdsopvatting beter begrijpelijk wordt. Dit alles ligt in het verlengde van het door Boon aangehangen mensbeeld en juist in dit mensbeeld verschilt Boon zo sterk van het anarchisme dat hem zijn geliefkoosde etiket moet worden ontnomen. En de samenhang tussen mensbeeld enerzijds en maatschappelijke opvattingen anderzijds is evident. Niet voor niets wordt na revolutionaire maatschappelijke veranderingen vaak getracht ook direct een nieuwe mens te scheppen of op zijn minst om mensen her op te voeden. "[...] Mensbeelden en maatschappij-modellen hangen zo nauw samen dat met het ene impliciet het andere gegeven is en omgekeerd. Anders gezegd:

in hetgeen men voor de aard van 'de' mens aanziet, ligt al besloten hoe men zich dan de maatschappij voorstelt; en uit een bepaald maatschappij-model laat zich tevens al het bijbehorende mensbeeld aflezen".[31]

MENSBEELD

De anarchistische nadruk op de individuele menselijke vrijheid gaat veelal hand in hand met het al dan niet expliciete idee dat de mens een uiterst sociaal wezen is. Voor zover dit sociale aspect niet zo snel zichtbaar is, is dit te wijten aan de perverterende invloed die gevestigde instituties en maatschappelijke verhoudingen in de loop der eeuwen op de mens hebben uitgeoefend, zonder overigens de sociale kern te hebben aangetast. Bakoenin kende in dit opzicht weinig twijfel en was van mening dat "[...] het individuele en sociale kwaad niet zozeer gelegen is in de personen als wel in de inrichting van het bestel en de sociale toestanden".[32] En: "De mens is niet alleen het meest individuele wezen op aarde - hij is ook het meest sociale".[33]
Anders dan Bakoenin, wiens geschriften veelal een gelegenheidskarakter droegen en waarin nauwelijks een coherente anarchistische theorie is te vinden, trachtte Kropotkin langs wetenschappelijke weg aan te tonen dat de mens van nature sociaal was.[34] De 'struggle for life' die door Darwin werd gezien als een der hoofdmotoren van de evolutie werd door Kropotkin op een heel eigen wijze ingevuld. Het was naar zijn mening juist wederzijdse samenwerking die de kans van soortgenoten om te overleven vergrootte. Kijk naar het dierenrijk! "[...] though a good deal of warfare goes on between the different classes of animals, or different species, or even different tribes of the same species, peace and mutual support are the rule within the tribe or the species; and that those species which best know how to combine, and to avoid competition, have the best chances of survival and of a further progressive development. They prosper, while the unsociable species decay".[35]
En wat in zijn algemeenheid voor de dieren waar was, gold zeer lange tijd eveneens voor de homo sapiens. In kleine of grotere gemeenschappen levend konden de mensen blijven voortbestaan niet door elkaar naar het leven te staan, maar door elkaar te helpen en door samen te werken. Onderlinge hulp en sociaal gedrag werden kenmerkend geacht voor oudere samenlevingen. Totdat met name de staat opkwam en haar verderfelijke invloed begon uit te oefenen en, in niet geringe mate geholpen door kerk en clerus, de op het wezenlijk sociale van de mens rustende verbanden probeerde te vernietigen. Tegen de verdrukking in blijft overigens wel de menselijke neiging tot wederzijdse hulp bestaan en deze karaktertrek vormt dan ook een onmisbaar fundament van een te realiseren anarchistische samenleving, waarin van onderaf aan vertrouwd wordt op vrije en vrijwillige samenwerkingsverbanden.
Met Bakoenin is Boon ongetwijfeld van mening dat de mens het meest individuele wezen op aarde is, maar hij haakt af als Bakoenin vervolgens stelt dat de mens tevens het meest sociale wezen is en waar Kropotkin tracht te bewijzen dat de mens van nature sociaal is. Boons uiteindelijke mensbeeld staat haaks op dat van anarchisten en om die reden kan hij geen aanspraak maken op het etiket anarchist. Als de mens niet sociaal zou zijn, waarom zou hij zich

dan het lot van anderen aantrekken? En waarom zou de asociale mens niet trachten de macht te grijpen en proberen andere mensen uit te buiten? Wat heeft iemand zonder sociaal gevoel voor boodschap aan de vrijheid en gelijkheid van de ander? Als de onderste steen - de mens zelf - van inferieure kwaliteit is, dan kan het bouwwerk nooit worden opgetrokken. En is het zelfs niet wenselijk dat aan de bouw begonnen wordt, omdat van het begin af aan rekening moet worden gehouden met instortingsgevaar.

In Boons ogen zijn de mensen egoistisch en slechts uit op eigenbelang. Als het al zo is dat, zoals in *Vergeten straat* door Koelie wordt geconstateerd, de mensen vrijheid willen, dan gaat het om die vrijheid die hen de meeste ruimte laat voor het najagen van de eigen droom, desnoods ten koste van anderen en in ieder geval zonder met het groepsbelang rekening te houden. Waar individuele vrijheid die los staat van enig sociaal gevoel toe leidt, blijkt in *Vergeten straat*: de vrijheid die Koelie opeist om te streven naar een andere samenleving wordt evenzeer door zijn aangenomen dochter Roza opgeëist, maar dan om de straat uit te leveren aan de buitenwereld en om de droom van Koelie te vernietigen. Iedereen heeft een eigen droom, niemand heeft meer gelijk dan de ander. In Boons werk zijn personen uit op eigen voordeel en het betreft hier geen uitzonderingen maar zij vormen de regel.

Enkele voorbeelden:

"Die nieuwe partij, of tenminste die eeuwenoude partij van hen die niets hebben tegenover deze die alles hebben, ze wordt weer uit de hoek gehaald. De strijd van ja en neen, wit of zwart, rijk of arm ontbrandt weer. Het is een bittere strijd, want die rijk is, die de pieten vastheeft, geeft vaneigens niet toe, hoe ge zelf zoudt zijn. En die arm is, die zijn leven ziet voorbijgaan en wanhopig worstelt, die wil er ook eens van profiteren, ook hoe ge zelf zoudt zijn".[36]

"Ieder is in zijn recht, vecht voor eigen belangen en voelt de verongelijkte in het leven".[37]

"Och, zegt Koelie, het onverdraaglijkste is hun eigenbelang".[38]

"[...] O gij schrijver, [...] die niet inziet dat iedereen een vijand kan zijn van iedereen, een wild dier, een heimelijk dier, dat zich in hinderlaag legt en gekleed loopt gelijk de wolf in schapenvacht... die niet beseft dat iedereen zelfs in zichzelf een vijand heeft van zichzelf ... die niet vermoedt dat iedereen een eerzaam burger is die kinderen verwekt, maar tevens een weerwolf die kinderen verslindt".[39]

Het eenmaal uitgekristalliseerde mensbeeld van Boon, te vinden in *Zomer te Ter-Muren* en *Reservaat I*, maakt het aanhangen van de anarchistische leer onmogelijk. Terwijl voorheen het menselijk falen nog vertwijfeld aan andere mensen of aan "het toeval, het Noodlot, God" (in *Vergeten straat*) wordt toegeschreven, wordt dit later verklaard door het wezen van de mens, het menselijk tekort. De mens is te klein, te beperkt om wat dan ook te bewerkstelligen en wat iemand met de ene hand probeert op te bouwen, wordt met de andere hand van dezelfde mens weer afgebroken. Boon gaat zich realiseren dat elke mens zowel de eerzame burger als de verslindende weerwolf is. De onderverdeling in goede en slechte mensen blijkt onjuist: elke mens is goed en slecht, god en duivel tegelijk. Tot dit besef laat Boon dan ook Ondine en Oscar, de hoofdpersonen in zijn boeken over

De Kapellekensbaan, komen. "Ondine, die in vroegere jaren de waan had gekoesterd een kind van god te zijn, ontdekte stilaan, met groeiende onrust, dat zij eigenlijk zowel kind van de duivel als van god was - ontdekte dat god en duivel een en dezelfde persoon waren - ontdekte dat wit en zwart, goed en kwaad, dag en nacht, de wisselende schijnbeelden waren van eenzelfde ding".[40] Elders heet het: "In de mens is een deel van het grote en het grote is dus zoals wij zelf zijn, goed en slecht samen: ik zeg god en duivel, maar deze twee zijn in werkelijkheid een".[41]

Een onderverdeling in goede en slechte mensen is zinloos. De mens is goed en slecht tegelijk, nu eens de vertrapte enkeling, dan weer de vertrappende barbaar. De mens - Boon - ziet geen enkele kans de samenleving te verbeteren en heeft geen andere mogelijkheid dan proberen te vluchten uit de wrede maatschappij om op een eigen plek misschien een enkel ogenblik van individueel geluk te kunnen koesteren. De vlucht is overigens desperaat - het barbarisme valt nooit te ontlopen, kan niet worden ontlopen omdat elke mens erdoor gekenmerkt wordt: "Wij enkelen, in een wereld van barbaren. En wie zijn die enkelen? Het zijn alle mensen ter wereld [...] En wie zijn die barbaren? Zij eveneens".[42] En: "En verschrikt fluistert ge tot uzelf: ik vlucht, maar vluchtend loopt steeds een barbaar voorop: ikzelf".[43]

De aard van de mens - goed en slecht, god en duivel tegelijk - is volledig in strijd met het mensbeeld dat bijvoorbeeld Bakoenin en Kropotkin nodig hebben als onmisbaar, fundamenteel element in hun anarchistische theorie. Bij Boon wordt steeds weer getoond wat het gevolg is van de menselijke natuur zoals hij die ziet; geen mensen die elkaar wederzijds helpen en samenwerken, maar in laatste instantie weerwolven die kinderen verslinden, geen sociaal gevoel maar ongebreideld egoïsme. Met als gevolg dat de samenleving een oerwoud was, is en zal blijven, een oerwoud waarin de sterkere de zwakkere zal proberen te verdringen. Het geheel van mensen, de maatschappij, zal nooit beter worden dan de bouwstenen ervan, de mensen. Zoals het kleine is, zo zal het grote zijn: "Elke maatschappij met mensen moet mislukken".[44]

Niet bepaald de conclusie van 'een tedere anarchist'.

Wat nu gedaan? Boon lijkt van zijn politieke etiketten, voor zover betrekking hebbend op zijn socialisme en meer specifiek zijn 'teder anarchisme', afstand te moeten doen. Met name Boons mensbeeld - een maatschappijbeeld wordt door Boon eigenlijk in zijn werk niet geschetst maar vloeit voort uit zijn ideeën over het wezen van de mens - maakt een kwalificatie die 'iets' met het socialisme van doen heeft onmogelijk. Boons conclusie dat elke maatschappij met mensen - met de wezenstrekken zoals Boon die keer op keer beschrijft - moet mislukken maakt in feite elke politieke etikettering onmogelijk. Als het namelijk zo is, dat een zinvolle politieke kwalificatie alleen kan worden ontleend aan een uitgewerkte politieke filosofie en als aan de politiek filosoof de eis wordt gesteld dat hij niet alleen bestaande problemen heeft gesignaleerd maar tevens in de voorgestelde maatschappelijke ordening een oplossing voor deze problemen aangeeft[45], dan zou in het geval van Boon moeten worden gezocht naar een maatschappij(model) zonder mensen. Lastig.

Boon heeft nooit getracht het hem door

Lampo opgeplakte etiket los te weken, sterker nog, in interviews mocht hij er graag naar verwijzen. Hij nam nooit de moeite de kleine lettertjes van het opschrift te lezen en hield het misverstand dan ook lang in stand. Misschien dat Boon meer gelijk had in een andere tijdens een interview gedane uitspraak: "Ik geloof niet in Jezus, ik geloof niet in het socialisme, ik geloof in de hondzijn-ballen...".[46] Daar is bij mijn weten echter nog geen isme voor.

NOTEN

(1) J.J.A. Mooij, *Tekst en lezer. Opstellen over algemene problemen van de literatuurstudie.* Amsterdam 1979, p. 70. (2) Geciteerd in: H. Leus, J. Weverbergh, *Louis Paul Boonboek. Gesprekken met Louis Paul Boon en de spoken van zijn Kapellekensbaan, alsook documenten, brieven, tekeningen, commentaren en ongepubliceerd proza van Boontje.* 2e, verm. dr. Antwerpen 1981, p. 23. (3) *Ibid.*, p. 41. (4) *Ibid.*, p. 79. (5) J. Florquin, *Ten huize van...* 8. Leuven 1972, p. 90. (6) W.M. Roggeman, 'Nu wil ik een roman gaan schrijven over de Geuzen in Vlaanderen', in: *De Nieuwe Gazet*, 15 maart 1977. (7) A. Hebbelinck, 'Praten met Louis Paul Boon', in: *Een man zonder carrière. Gesprekken met Louis Paul Boon.* Samengest. door G. de Ley. Amsterdam 1982, p. 137. (8) H. Bockma, 'De lijken moeten omver geduwd worden', in: *Louis Paul Boon. Een uitgave ter gelegenheid van de bekroning van het oeuvre van Louis Paul Boon met de Constantijn Huygensprijs door de Jan Campertstichting.* Amsterdam 1967, p. 24. (9) G.J. Hemmink, M. Ros, 'In gesprek met George Arys', in: *Maatstaf*, jrg. 28, nr. 5/6, mei/juni 1980, p. 155. (10) Zie M. Ros, 'Ten geleide', in: *Maatstaf*, jrg. 28, nr. 5/6, mei/juni 1980, p. 1; B. van Hoorick, 'L.P. Boon en het socialistisch engagement', in: *Maatstaf*, jrg. 28, nr. 5/6, mei/juni 1980, p. 12. (11) J. Aerts, A.G.H. Bachrach, G. Stuiveling, A. Mussche, P.B. Wessels (red.), *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, Hilversum 1963. 9 dln. Deel I, p. 501. In de tweede druk van 1980 is om onverklaarbare redenen de vergelijking van Boon met Multatuli verdwenen. (12) K. Marx, F. Engels, *Het Communistisch Manifest.* 17e dr. Amsterdam 1979, p. 55. (13) L.P. Boon, *De voorstad groeit.* 5e dr. Amsterdam 1973. Salamanderpocket 219, p. 147. Zie voor Boons cyclische tijdsopvatting tevens: G.F.H. Raat, 'Het leven als een wiel', in: *Maatstaf*, jrg. 28, nr. 5/6, mei/juni 1980, p. 45-55. (14) L.P. Boon, *De bende van Jan de Lichte*, in: *De bende van Jan de Lichte/de zoon van Jan de Lichte.* 3e dr. Amsterdam 1981, p. 169. (15) K. Marx, F. Engels, *De Duitse Ideologie. Deel I. Feuerbach.* 3e aangepaste dr. Nijmegen 1974, p. 26. (16) *Ibid.* p. 27. (17) *Het Communistisch Manifest*, p. 66. (18) L.P. Boon, *De Kappelekensbaan.* 15e dr. Amsterdam 1977, p. 27. Het gaat bij deze editie om een herziene versie van de eerste druk uit 1953. Hoewel Boon zelf heeft opgemerkt slechts minder relevante en tegen de tijd bestendige stukken te hebben geschrapt, is het niet geheel uitgesloten dat voor zijn politieke karakterisering eventueel van belang zijnde passages zijn gesneuveld. (19) *Ibid.*, p. 248. (20) *De Kappelekensbaan*, p. 88-89. (21) L.P. Boon, *Zomer te Ter-Muren.* 9e dr. Amsterdam 1985, p. 27. (22) H. Lampo, 'De tedere anarchist Louis Paul Boon: De Kappelekensbaan', in: *De Volksgazet*, 2 april 1953. (23) B. van Hoorick, 'Grafrede bij de begrafenis van Louis Paul Boon', in: *Een man zonder carrière. Gesprekken met Louis Paul Boon.* Samengest. door G. de Ley, Amsterdam 1982, p. 164. (24) H. de Coninck, P. Piryns, 'Humo sprak met Louis Paul Boon', in: *Een man zonder carrière. Gesprekken met Louis Paul Boon.* Samengest. door G. de Ley, Amsterdam 1982, p. 55. (25) J. de Roey, 'Louis Paul Boon, een man zonder carrière', in: *Een man zonder carrière. Gesprekken met Louis Paul Boon.* Samengest. door G. de Ley. Amsterdam, 1982, p. 144. (26) J. Florquin, *op cit.*, p. 38. (27) P. de Wispelaere, *Louis Paul Boon, tedere anarchist. Omtrent het utopia in 'Vergeten straat'.* 's-Gravenhage 1976. Nieuwe Nijgh boeken 46. (28) *Ibid.*, p. 21. Deze en soortgelijke opmerkingen maken het begrijpelijk, dat Boon, zonder overigens echte kritiek te hebben op het werk of op de inhoud in te gaan, verzuchtte: "het is misschien wel wat te geleerd, maar ja, dat is nu eenmaal Paul, daar kan hij ook niets aan doen". W.M. Roggeman, 'Louis Paul Boon', in: *Een man zonder carrière. Gesprekken met Louis Paul Boon*, Samengest. door G. de Ley. Amsterdam 1982, p. 116. (29) *Ibid.*, p. 129. (30) L.P. Boon, *Vergeten Straat.* 5e dr. Amsterdam 1973. Salamander-

pocket 91. (31) H. de Jager, *Mensbeelden en maatschappijmodellen. Kernproblematiek der sociale wetenschappen*. Leiden 1975, p. 44. (32) M. Bakoenin, *Over anarchisme, staat en dictatuur*. Samengest. en ingel. door Arthur Lehning, Amsterdam 1976, p. 68. (33) *Ibid.*, p. 37. (34) Bij de beschrijving van enkele van Kropotkins ideeën is gebruik gemaakt van hoofdstuk 8 'Kropotkin en organisatie als zelfbesturing' van: M. de Geus, *Organisatietheorie in de politieke filosofie*. Delft 1989. (35) P. Kropotkin, *Mutual Aid*. Boston z.j., p. 76. (36) In: *De voorstad groeit*, p. 149. (37) In: *Vergeten straat*, p. 18. (38) In: *Ibid.*, p. 56. (39) In: *De Kappelekensbaan*, p. 99-100. (40) In: *Zomer te Ter-Muren*, p. 484. (41) In: *Zomer te Ter-Muren*, p. 143. (42) In: *Zomer te Ter-Muren*, p. 393. (43) L.P. Boon, *Reservaat I*, in: *Reservaat*. 2e dr. Amsterdam 1974. p. 15. (44) Geciteerd in P. de Wispelaere, *op cit.*, p. 91. (45) Zie H. van Gunsteren, G. Lock, *Politieke theorieën*. Alphen aan den Rijn 1977, pp. 13-17. (46) H. de Coninck, P. Piryns, *op cit.*, p. 55.

IN MEMORIAM WIM VAN DOOREN (1934-1993)

Op 17 oktober j.l. overleed in zijn woonplaats Utrecht prof. dr. Wim van Dooren. Ruim zeven jaar - van 1976 tot 1983 - was hij redacteur van dit tijdschrift. Wim was filosoof. Hij begon zijn academische loopbaan met een studie theologie. Daarnaast studeerde hij Duits en, in Göttingen, filosofie. In 1965 promoveerde hij op een proefschrift over Hegel. Hij werkte enige jaren als leraar Duits tot hij op het filosofisch instituut van de Utrechtse universiteit ging werken.
Toen hij in 1958 zijn theologie-studie voltooide, was hij lid van en vooral ook actief voor het Humanistisch Verbond geworden. In 1966 werd hij, vanwege de humanistische Stichting Socrates, benoemd als bijzonder hoogleraar filosofie aan de TU Delft. Hij schreef een boekje over het atheïsme (1967) dat hem in contact bracht met de vrijdenker Constandse, redacteur van *De AS*. Samen publiceerden zij het boek 'Atheïsme, humanisme, socialisme' (1975). Toen moet Anton Wim gevraagd hebben lid te worden van het 'AS-redactiecollectief'.

In die jaren werden de redactievergaderingen gehouden in een Haagse huiskamer, waar zich ook een piano bevond. Wim was altijd als eerste present en zette zich ogenblikkelijk achter de piano. Behalve filosoof was Wim ook een goed musicus. Hij componeerde, kon menig concert-pianist vervangen en speelde de laatste jaren in diverse orkesten fagot. Wanneer nu de overige redactieleden binnendruppelden, zat Wim nog steeds op de pianokruk en bleef daar dan de rest van de avond op zitten.
Er werd altijd heel wat afgediscussieerd op die vergaderingen. Wim zat dan steevast ineengedoken op zijn kruk, niet zelden met zijn handen zijn gezicht bedekkend. Hij luisterde en gaf geen kik. En dan, opeens, kon hij opveren en dan zei hij, bedachtzaam, zoiets als "Ik denk dat het ànders is. Ik denk, dat...." Een goed idee voor een komend nummer was geboren.

Van Dooren's anarchisme werd gekenmerkt door een principieel relativisme. Want hoe beslist en weloverwogen zijn keuze voor het anarchisme ook was, zijn partijkiezen in allerlei maatschappelijke kwesties was nooit dogmatisch, bewust als hij was en bleef van het feit dat het altijd inderdaad om een keuze ging. Het eerste AS-artikel dat hij schreef had 'Bakoenin en de godsdienst' als onderwerp. Typerend voor Wim was dat hij Bakoenin's analyse van kerk en godsdienst als zijnde strijdig met de idee van de menselijke vrijheid voluit onderschreef, maar er tegelijk op wees dat er tegenwoordig grotere, sterkere vijanden van de vrijheid zijn dan kerk en godsdienst.
Deze open instelling, wars van elke dogmatiek, sloot nauw aan bij zijn filosofieopvatting. Filosoferen betekende voor hem uitdrukkelijk niet het verkondigen van een bepaalde leer, niet het uiteenzetten van een zeker filosofisch stelsel, niet het propageren van een of ander inzicht, maar behelsde voor alles een activiteit: het stellen van vragen. Zijn succesvolle inleiding in de filosofie heet niet voor niets 'Vragenderwijs'. Filosofen hebben misschien op 'gewone mensen' voor, dat zij van vragen van filosofen uit het verleden op de hoogte zijn. Wim achtte het tot zijn taak om dit soort verschillen op te heffen. Wim was een begenadigd docent die misschien niet altijd even mooi schreef maar wel, als geen ander, de gave bezat om, in woord en geschrift, complexe vraagstukken helder uiteen te zetten.
Tot het postmodernisme bewaarde hij afstand al kwam hij ooit enthousiast terug uit Parijs waar hij de expositie *Les Immatériaux* van Lyotard in het Parijse Centre Pompidou had bezocht.

Wim was dol op kunst en cultuur. Hij reisde vanwege zijn filosofische activiteiten door heel Europa en wist het houden van een lezing of het bijwonen van een congres altijd te combineren met het bezoeken

van een tentoonstelling. Hij kon zich daar mateloos op verheugen.
Maar met zijn kritische geest vond hij natuurlijk niet altijd alles mooi, hoewel hij dan toch vaak blij was het gezien of gehoord te hebben; vóór alles wilde hij op de hoogte blijven. Ik herinner me nog goed dat we voor de AS een nummer over kunst zouden samenstellen (De AS 48, Kunst en Anarchie). Er moest ook iets over muziek en anarchisme in komen en daartoe bezochten we een 'concert' van Michel Waisvisz in de Lantaarn in Rotterdam. Nu is Waisvisz een 'geluiden-maker'. Met harmonieuze, klassieke muziek hebben zijn composities niets van doen. Het deed Wim pijn aan zijn oren. Hij was met hooggespannen verwachtingen naar Rotterdam getogen en keerde een illusie armer weer terug. Het was hem zó tegengevallen dat hij meteen de volgende dag Louis Andriessen heeft opgebeld om hem te strikken voor een interview over muziek en politiek.

"Onderzoekt alles en bewaart het goede", een bijbeltekst die Wim op het lijf geschreven was. En dat goede gaf hij door. Zijn doel bij al zijn vele activiteiten was, naar de titel van een bundel van één van zijn favoriete filosofen, Theodor Adorno, 'Erziehung zur Mündigkeit'.
Machteld Bakker
Cees Bronsveld

IN MEMORIAM GÊ NABRINK (1903-1993)

Toen ik enige tijd geleden de bibliografie van het werk van Gê Nabrink toegestuurd kreeg had ik geen vermoeden dat het het laatste zou zijn dat ik van Gê zou ontvangen. De bibliografie, die hij zelf heeft samengesteld en de periode 1927-1993 omvat, verscheen ter gelegenheid van zijn negentigste verjaardag op 1 november 1993. Ondanks zijn hoge leeftijd hield ik er nooit rekening mee dat ook Gê's leven eindig was; zijn vitaliteit, zijn altijd kritische mening over het gebeuren om hem heen en zijn interesse voor de grote en kleine dingen die mij of anderen bezighielden, maakten dat ik hem meer als een vriend zag dan als een oude man met een interessant verleden.
Natuurlijk sprak Gê regelmatig over zijn verleden, maar zijn kritische denken ging uit naar het heden, naar wat er nu gebeurt. Niet het verleden, noch de utopie van een betere toekomst, maar het nu was voor hem van belang. "Datgene, wat wij heden niet doen, doen wij nimmer", zette hij als lijfspreuk boven zijn in 1986 geschreven herinneringen die alleen in een kleine kring circuleerden. 'Doen' hield voor Gê vooral in spreken en schrijven. Vanaf 1927 hield hij als secretaris van het Landelijk Comité van de Internationale Anti Militaristische Vereniging (IAMV) in het hele land spreekbeurten over antimilitarisme, tegen het imperalisme, tegen fascisme en oorlog. Spreken deed hij ook veel voor de mede door hem in 1946 opgerichte Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, onder andere als docent aan de zogenaamde huwelijksscholen, die bedoeld waren om jonge mensen iets meer voorbereid het huwelijk te laten ingaan.

Niet altijd werden zijn meningen hem in dank afgenomen: meerdere malen werd hij gearresteerd en gevangen gezet. Maar ook in anarchistische kring leidden zijn standpunten tot controversen, onder andere rond de kwestie van het al dan niet steunen van het anarchistisch gewapend verzet ten tijde van de Spaanse Burgeroorlog van 1936-1939 (zie *De Vrije*, zomer 1986). Dat zijn meningen niet altijd gewaardeerd werden, weerhield Gê er niet van zijn ideeën te blijven uitspreken of ze op te schrijven. In zijn jonge jaren schreef hij vele verslagen, artikelen, brochures en pamfletten over diverse onderwerpen; in de latere decennia van zijn leven was het een geduldig schrijven van lijvige boeken: de bijna 700 bladzijden tellende ge-

schiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de NVSH (uitgegeven in 1978) en de Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis (deel 1 en 2 uitgegeven in 1985, deel 3 en 4 in 1992).
Gé was door zijn nauwgezette archivering, zijn gedreven schrijven en spreken een inspirerende vriend die, hoewel overtuigd van zijn eigen gelijk, altijd geïnteresseerd was een andere mening te horen.
Marli Huijer

Gé Nabrink is een bekende naam voor degenen die zich met de geschiedenis van de anarchistische beweging in Nederland bezig houden. Als de bibliograaf van Domela, als secretaris van de IAMV, als lid van de Liga tegen het Imperialisme, als Moker activist, als een van de bekendere vooroorlogse propagandisten, als uitgever en boekhandelaar, als voorvechter van vrije sexualiteit, als medeoprichter en geschiedschrijver van de NVSH, in allerlei verband kom je zijn naam tegen. In al deze momenten zie je hem als de radicaal die hij altijd is gebleven, consequent handelend en trouw aan de ideeën waar hij voor gekozen had. En daarnaast als de pragmaticus die hij ook was. Een van de dingen die ik me het duidelijkst herinner uit de eerste gesprekken die wij over de Moker beweging met hem gehouden hebben, was dat hij vertelde er op een gegeven moment voor gekozen te hebben niet meer langs de zijlijn te willen staan maar zich te richten op die dingen die ingrepen in de maatschappelijke verhoudingen. Dat zie je in zijn Mokerperiode, in zijn optreden als propagandist, waarvoor hij ook in de cel belandde, in zijn strijd tegen het militarisme en vooral in de naoorlogse periode toen de anarchistische beweging in feite als arbeidersbeweging had afgedaan.
De oprichting van en zijn werk in de NVSH betekende voor hem een rechtstreekse voortzetting van zijn vooroorlogse anarchistische propaganda, maar dan nu toegespitst op een gebied dat hem zijn hele leven gefascineerd heeft, het gebied van de sexualiteit. Die strijd voor de bevrijding van de sexualiteit was al eerder aanwijsbaar, onder meer in zijn medewerking aan vooroorlogse bladen als *De Nieuwe Weg* en *Bevrijding* waarin de psychoanalyse en de ideeën van Reich in de arbeidersbeweging geïntroduceerd werden. Het is een van de uitvloeisels van het werk van onder meer Gé dat in Nederland de houding tegenover sexualiteit liberaler was en deels nog is dan in andere westerse landen.

Een van de laatste keren dat ik Gé Nabrink sprak, was bij de overdracht van zijn Domelacollectie. Vlak voor zijn dood besloot hij zijn collectie brieven van Domela aan het IISG te schenken, zijn boeken en brochures over Domela droeg hij over aan het Domela Nieuwenhuis Fonds en zijn brochures en boeken van Domela aan het Documentatiecentrum Vrij Socialisme in Utrecht. Het was kenmerkend voor Gé dat hij dit alles zelf voor zijn dood geregeld en nauwkeurig vastgelegd wilde zien. Met dezelfde precisie vastgelegd als waarmee hij zijn monumentale Domelabibliografie had samengesteld. Deze precisie, die inhield dat Gé alles waar ook maar iets van Domela in voorkwam in de bibliografie opnam, werd door sommigen bekritiseerd, maar vormt tegelijkertijd de kracht van dit levenswerk. Gé was te bescheiden om te willen schiften tussen belangrijke en minder belangrijke stukken. De gebruiker moest zelf kiezen. Typerend voor zijn houding vond ik zijn kritisch commentaar op het beleid van het Documentatiecentrum Vrij Socialisme het opnemen van nieuw materiaal te beperken tot materiaal met een duidelijk anarchistische inslag. Gé vond dat zeer ruim materiaal over sexualiteit opgenomen moest worden omdat anarchisten streden voor de bevrijding van de sexualiteit. Even kenmerkend was overigens zijn tolerante opstelling als het Documentatiecentrum toch niet alles wilde opnemen.
Jaap van der Laan

REACTIES EN DISCUSSIES

BELGIË

Socialisme of barbarendom - wanneer werd deze keuze ooit gesteld? Het maakt niet uit, het is duidelijk welke kant het opgaat met Europa, en zo kan men zich al overgeven aan utopische beschouwingen over een beschaafd bourgeois-kapitalisme. Als alles goed was gegaan na 1815 en het Koninkrijk der Nederlanden buiten de tweede wereldoorlog was gebleven (wie weet waren die dan wel nooit begonnen) - wat zou het mooi zijn geweest. Een multicultureel koninkrijk, waar Nederduits (de naam Nederlands zou als politiek incorrect verworpen zijn), Frans, Fries en Hoogduits broederlijk hun bijdragen leverden aan een open, liberale beschaving, niet besmet door Kongolese avonturen of een Atjehoorlog. Het heeft niet zo mogen zijn en het lijkt thans juist een mooi beeld omdat de Europese werkelijkheid zo grof is.
Nederlanders kijken je raar aan als je tegen hen zegt dat je België een aanzienlijk aardiger land vindt dan het verloren restant van het in 1830 uiteengespatte koninkrijk. Voorzover ze niet tot het soort behoren dat graag zijn broek laat zakken in Antwerpen of leuke moppen over gefrituurde aardappelen weet te tappen, krijg je dan dingen te horen als: "En de Bende dan? En het Vlaams Blok?". Wat moet ik daarop terugzeggen? Iets over het CDA of over de CD, op de Hilversumse radio iedere drie minuten nadrukkelijk aanbevolen? Hol onbegrip is je deel. Dus zeg ik maar niet dat het Vlaams Blok zich tegen een reëel bestaande multiculturele samenleving verzet, terwijl door de Hollanders gedomineerd Nederland niet eens in staat is Friesland serieus te nemen, laat staan de immigranten. En de soms tot het gewelddadige gepolariseerde politieke situatie - hoe leg je dat uit aan mensen die opgroeien in een cultuur waar jennen mag en zelfs moet, maar slaan niet is toegestaan en dit nog voor pacifisme versleten wordt ook ("Nooit wordt zo'n plompe boerenkop gesneld/en nooit, neen nooit, gebeurt een mooie passiemoord")?
Meer dan enig ander buitenland heeft België mij geleerd mij te generen voor Nederland en zijn bewoners (m/v). Toen Leuven een tijdje mijn tweede woonplaats was, is het er als het ware ingehamerd, telkens als ik de grens richting noorden passeerde. Alleen al het verschil in optreden van de conducteurs: "Dames en heren, we komen aan te Antwerpen, Antwerpen Centraal" tegenover "Rotterdam - Rotterdam!" (Nederland houdt wel een meertalige schijn op). In Roosendaal zijn rust en beschaving verdwenen. De trein wordt overvallen door commando's hoog en zeer luid pratende, lange blonde jongelui in het uniform van de gebleekte spijkerbroek en volwassenen in een glimmend babypakje en liefst met een hond. Ze stappen al in voordat de uitstappenden de trein hebben verlaten, want Nederlanders laten zich niet graag in de nek kijken. De kloof met de zoveel bescheidener Vlamingen wordt door de taal die nu eenmaal eender en anders is, extra onderstreept. Wanhoop en onwil grijpen mij bij de keel - de plaatsvervangende schaamte, omdat ik in België nu eenmaal direct als 'Ollander' door de mand val en dus met luidruchtigheid en lomp gedrag geassocieerd kan worden.
Om mij mijn Nederlandsheid in te peperen, begon het in Leuven dat jaar, zodra ik mij buiten de deur begaf en waar ik ook liep, zachtjes te regenen. Bij het radiostation waar ik aldaar heb mogen werken, noemde ik mijzelf dus maar Zwadke Cornelisz, als iemand begrijpt wie ik bedoel. Leuven heeft mij verder doen beseffen dat een typische bourgeois-omgeving beslist prettig kan aandoen en - om nog iets anarchistisch onverantwoords op te merken - dat België zeker niet als eerste staat voor opheffing in aanmerking komt. België moet blijven!
André de Raaij

MIGRATIE (3)

In één van de reacties op het migratie-nummer (*De AS* 103) verweet André de Raaij de

AS-redactie min of meer ernstige nalatigheid. De redactie had namelijk *de geschiedenis* van de migratie naar de delta die wij bewonen in het betreffende nummer achterwege gelaten. Alhoewel dit verwijt tot de categorie 'open deuren' moet worden gerekend zoals ook De Raaij zelf blijkt te beseffen, kan het inderdaad geen kwaad om de huidige migratie naar Nederland in een historisch perspectief te zien. Maar om hierop nu gelijk de 'racisme!'-trom te gaan roeren (zoals De Raaij op zijn minst impliciet doet) gaat mij toch wat al te ver.

De literatuur die De Raaij noemt is van belang maar helaas niet meer regulier verkrijgbaar. Wel verkrijgbaar is de catalogus van een mooie tentoonstelling 'Werken over de grens: 350 jaar geld verdienen in het buitenland' (P. Schonewille. red., ƒ29,50) die dit jaar in het Drents Museum te zien was. Misschien is de tentoonstelling op het moment dat deze AS verschijnt nog net in het Westfries Museum te Hoorn (info: 02290-15597) te zien. Mikt deze tentoonstelling en de catalogus (evenals de door Van Raaij genoemde literatuur) op een breed publiek, een overzicht van de meer wetenschappelijke publikaties op het terrein van de migratiegeschiedenis van en naar Nederland geeft Jan Lucassen in een research-paper (Amsterdam, 1993, 52 blz.), verschenen bij het Amsterdamse Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

Cees Bronsveld

BLADEREN 28

Al sinds 1984 publiceert de Amerikaanse historica *Martha A. Acklesberg* over de *Mujeres Libres*, de vrouwenorganisatie die actief was tijdens de Spaanse Burgeroorlog. Dit blijkt uit de literatuurlijst die ik trof onder een recent artikel van haar hand, in het april-nummer van het Londense *Peasant Studies*, getiteld 'Models of revolution: rural women and anarchist collectivisation in civil war Spain'. Zij wijst hierin onder meer op zowel het theoretische als het direct praktische politieke belang van de ideeën van de Mujeres voor zowel het feminisme als het anarchisme: "(...) there cannot be any reality to the emancipation of the human race as long as one sex dominates the other" (p. 380).

Voor diegenen die de discussie over Proudhon in de vorige aflevering van dit tijdschrift lazen: Acklesberg geeft met voorbeelden uit de praktijk het belang van het feminisme voor het anarchisme aan en toont daarmee tegelijkertijd dus de tekortkomingen aan van Proudhon.

Iets dergelijks deed ook *Saskia Poldervaart* in haar recent verschenen proefschrift 'Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid: het uitdagende feminisme van de utopische socialisten' (Van Gennep Amsterdam, 1993, 340 blz. ƒ42,50). In deze studie blijkt Poldervaart, docente vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam, zeer onder de indruk van het hoge feministische gehalte van utopisten als Saint-Simon, Fourier en Owen. Proudhon hoort volgens haar nadrukkelijk niet thuis in dit rijtje. De wetenschappelijke socialist Proudhon bestreed de utopisten tenslotte juist *vanwege* hun 'feministische' opvattingen en hun kritiek op het gezin (p. 59). Ook was Proudhon tegen vrouwenkiesrecht (p. 182), niet zozeer op grond van anarchistische overwegingen als wel op grond van het soort argumenten dat je nu slechts nog in SGP-kringen kunt aantreffen... En: Proudhon had in deze helaas veel invloed (p. 186): zijn volgelingen bleken er vrijwel allen dezelfde dubieuze mening over 'de vrouw' op na te houden. Overigens is het jammer dat de literatuurbasis waarop Poldervaart haar visie op Proudhon baseert nogal magertjes is. Een recensie van deze studie schreef *Liesbeth Koenen* in *Vrij Nederland* (20.11.93). De ietwat dubbelzinnige kop daarboven: "Verbeter de wereld, begin bij de vrouw".

In *Freedom* (Nov. 13, 1993) onlangs aandacht voor *Gustave Courbet* (1819-1877), de schilder die in 1853 een beroemd geworden portret

van Proudhon maakte.

Wat Proudhon aangaat ook dit nog: eerder wees ik op de studie van Bas van Stokkum over Sorel (Zeist 1990). Daarin besteedt hij uitgebreid aandacht aan Sorel's verhouding tot Proudhon. De studie ligt inmiddels voor een tientje bij De Slegte.

Ondanks alles blijft Proudhon's bekende uitroep: 'eigendom is diefstal' het waard om de zoveel tijd aangehaald te worden. Ik kwam de uitroep onlangs, ietwat anders geformuleerd, in de krant tegen. "Ik vraag mij af met welk recht ik kan zeggen dat iets mijn bezit is (...)". Aldus *Kees Koning*, geïnterviewd door *Arjen Schreuders* (*NRC-Handelsblad* 13.9.1993) naar aanleiding van zijn vredesacties in het voormalige Joegoslavië.

Joegoslavië... Intussen wordt duidelijk hoe 'de Joegoslavische paradox' - hoe kàn het dat juist Joegoslavië, ooit het meest liberale communistische Oosteuropese land, nu het hevigst door oorlog en geweld getroffen wordt!? - moet worden verklaard. Het blijkt vooral gezichtsbedrog, zo suggereert *Patrick Glymn* in een review-essay over met name *Pavlowitch*'s studie 'Tito: Yugoslavia's great dictator' dat verscheen in het *Times Literary Supplement* (Oct. 15, 1993) onder de titel 'Tito and after'. Een citaat: "The *raison d'être* of his (= Tito's, CB) regime was always simply the maintenance and growth of his own power". Een drietal auteurs van recente Nederlandse boeken over ex-Joegoslavië, *Nina Peternel, Milo Anstadt* en *Martin van den Heuvel* is daarentegen - ondanks kritiek op onderdelen - nog altijd vol bewondering voor Tito, zo meldde *Anet Bleich* in een boekbespreking in *de Volkskrant* (20.11.1993). Het imago van Tito is in Nederland vooralsnog nagenoeg onaangetast, zo moet worden vastgesteld. En ineens zie ik *Susan Sontag* op de televisie (*VPRO* 3.11.1993). Ze was in Nederland in verband met de vertaling van haar roman *The Vulcano Lovers* (1993). En uiteraard kwamen ook haar bezoeken aan Sarajevo ter sprake. Geïnteresseerden zij echter vooral gewezen op het artikel 'Godot comes to Sarajevo' dat Sontag voor de *New York Review of Books* (Oct.21, 1993) schreef. Een interview in *NRC-Handelsblad* (5.11.1993) voegde aan dit alles helemaal niets toe.

Een goed overzicht van de filosofische essayistiek van Sontag geeft *Liam Kennedy*'s 'Precocious archeology: Susan Sontag and the Criticism of Culture' (*Journal of American Studies* 24 (1990): pp. 23-39).

Cultuurkritiek... het is ook de noemer waaronder een groot deel van het werk van *Frans Boenders* gebracht kan worden. Waarmee wij al bladerend ook in België verzeild zijn. Boenders is in onze kring vooral bekend door een tweetal bundels: 'De volle vrijheid' uit 1976, een bundel met essays van verschillende auteurs over klassieke anarchisten en 'Sprekend gedacht', een interview-bundel uit 1980, waarin onder meer portretten van Anton Constandse en Arthur Lehning. Boenders slaagde er in hen te schetsen "als figuren in een landschap", oordeelde *Willem Otterspeer* destijds in een *VN*-recensie (VN 23.5.1981).

Ook Boenders was jarenlang (1977-1987) VN-medewerker. "Het is de Belgen vandaag niet meer aan te zien, maar rond 1900 vormden zij op artistiek gebied de stuwende kracht van Europa", aldus de openingszin van een bespreking van een aantal Franstalige avant-garde bladen van rond de eeuwwisseling, *L'art moderne* en *Les XX* (VN 27.2.1982).

De laatste jaren publiceert Boenders vooral over cultuur, onder meer in het in Brussel verschijnende blad *Kunst en cultuur* waarvan Boenders hoofdredacteur is (info: Koningsstraat 10, B-1000 Brussel). Soms zijn er evenwel raakvlakken van zijn werk met het anarchisme zoals in het hoofdstuk dat hij schreef voor de bundel 'Brussel en het fin-de-siècle' (F. De Crits (red)., Houtekiet Baarn 1993, 159 blz. ƒ27,90) waarin hij aandacht schenkt aan het libertaire gedachtengoed zoals dat tot uitdrukking kwam in het in 1892 opgerichte Vlaamse culturele tijdschrift *Van Nu en Straks*. Tot de medewerkers van het blad blijken zelfs *Nettlau, Pisarro* en *Domela*

behoord te hebben!
Domela droeg onder meer een fel artikel bij tegen de, aldus Boenders, "in Holland zo hoog geschatte handel". Domela: "Wat is handel anders dan een grote afzetterij?". De invloed van Proudhon is onmiskenbaar, meent Boenders. Hoe het ook zij: "*Van Nu en Straks* brak met het ingedommelde Vlaamse provincialisme, zocht aansluiting bij Nederland en bij de grote internationale stromingen" (p. 140). Het bleek evenwel onmogelijk het anarchisme, "de kunst van de vrijheid", algemeen te verbreiden. Wel ging mede dankzij dit blad, zo concludeert Boenders, "de vrije kunst zegevierend de twintigste eeuw binnen".
Raymond Vervliet schetst in het openingshoofdstuk van De Crits' bundel de geschiedenis van het tijdschrift. *Jeroen Brouwers* draagt een artikel bij over *Albert Verwey* en Vlaanderen. Het zelfde artikel van Brouwers blijkt ook opgenomen in het driedubbele themanummer dat het literaire tijdschrift *Maatstaf* (1993/10-12, 246 blz., ƒ45) aan het thema 'Vlaanderen' wijdde. In dat nummer noch in het boek staat echter vermeld dat het artikel van Brouwers ook elders verscheen dan wel zou verschijnen... en dat is vreemd. Het Maatstaf-nummer is overigens zeer de moeite waard. Ik noem de mooie brief die *Walter van den Broeck* schreef aan de *Vrouwe van Turnhout*, aan ons aller *Beatrix* dus. Het leukste artikel in De Crits' bundel schreef *Geert van Istendael* en heeft *'August Vermeylen* en de anarchie' als onderwerp.
Deze *Van Istendael* is natuurlijk vooral bekend door zijn 'grote en boeiende' boek 'Het Belgisch labyrint' waarvan onlangs een nieuwe, in verband met de staatkundige veranderingen van 1989 'geheel herziene' editie (Arbeiderspers Amsterdam, 9e druk, 1993 ƒ36,90) verscheen. 'Wakker worden in een ander land', luidt de veelzeggende nieuwe ondertitel van dit prachtboek.
Van Istendael's boek is trouwens één van de weinige boeken over België die de modale boekhandelaar in de kast heeft staan. Wie zich alhier meerdere boeken over België aan wil schaffen moet naar .... boekhandel De Slegte. Zelfs (?) een vergelijking van het aanbod 'België' bij het Rotterdamse filiaal van deze firma en datgene wat het betreffende plankje bij de Rotterdamse (universiteits)boekhandel *Donner* te bieden heeft laat daar weinig twijfel over bestaan.
De jaren zestig? Bij De Slegte ligt, voor ƒ8,95, een fraai boek *Antwerpen, de jaren zestig* uit 1988. *Els Witte*, hoogleraar aan de Brusselse Vrije Universiteit, schreef daarin een alleraardigst hoofdstuk over 'het sociale en politieke klimaat' in de jaren vijftig en zestig. Elders in dit boek blijkt dat 'de E3' al in 1970 'eivol' was en dat Vlaamse Dolle Mina's in maart 1979 actie voerden voor 'het recht op kanker'. Over de Brusselse provo's schreef trouwens *Rik Hemmerijckx* recent in *Perspectief* (nr. 32, juli 1993), waarvoor hij *Herman Claeys* en *Daniele Madrid* interviewde.
De Vlaamse Beweging? Voor slechts ƒ2,95 is bij De Slegte een alleraardigst boekje te koop over de 'communistische flamingant' *Jef Van Extergem*. Van belang omdat de complexe relatie tussen het Vlaamse nationalisme en het communisme uit de doeken wordt gedaan. Eén ding is mij sowieso duidelijk geworden: het Vlaamse nationalisme is niet alleen maar 'rechts' - waarmee overigens niet gezegd is dat het dus 'links' is.
Rudolf de Jong vertelde mij dat zijn vader *Albert de Jong* (1891-1970) jarenlang contacten onderhield met anti-militaristische, Vlaamse nationalisten. In het blad *Recht en Vrijheid* (1928-29), het orgaan van de Hollandse afdeling van de Anti-Imperialisme Liga (zie hiervoor *De AS* 65) kwam ik géén artikelen over de Congo tegen, wel over de Vlaamse strijd tegen het Franse imperialisme!
In een recent interview in *De Groene* (15.9.1993) zei filosoof en Hegel/Marx-kenner *Jaap Kruithof*: "Bij links leeft een ingebakken angst voor een onafhankelijk Vlaanderen omdat dat per definitie uiterst rechts zou zijn". Kruithof denkt daar dus wat 'genuanceerder' over...
'Slechts België's dood is Vlaandrens leven', vond ook *Domela Nieuwenhuis*, al hebben we

het dan over *'J.D.'*, een neef van 'onze' Domela. Een (helaas niet meer verkrijgbaar) boekje uit 1976 van ene *Lammert Bruning* 'Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze' laat eveneens zien hoe 'links' en 'rechts' in dit nationalisme met elkaar verweven zijn. Deze neef - óók predikant - vluchtte in 1919 uit België, waar hij met de Duitse bezetter gecollaboreerd had, naar het Friese Beesterzwaag. Eind jaren dertig wist de fascist Arnold Meyer hem te betrekken bij Nationaal Front, dat als tegenhanger van de NSB moest fungeren. Er zitten dus wel degelijk uitgesproken rechts-radicale elementen in dit Vlaamse nationalisme. Zie hiertoe bijvoorbeeld het artikel van *Louis Vos* in *Wetenschappelijke Tijdingen* (Jrg. 1993, pp. 129-149), een uitgave van de Gentse Universitaire Stichting 'De Vlaamse Gemeenschap'. Of het artikel 'De hereniging van Nederland' in *NRC-Handelsblad* (27.11.1993) met de veelzeggende ondertitel: "Diets streven tot samenvoeging steekt de kop weer op".

Terug naar De Slegte want dè reden om u naar een der filialen te haasten is gelegen in het feit dat daar voor ƒ16,90 het ruim tweehonderd pagina's tellende boek over anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België ligt van *Jaak Brepoels*: 'Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn' (Kritak Leuven 1988). Een must wat mij betreft, al was het maar vanwege het literatuuroverzicht. Ik trof daarin onder meer een verwijzing naar de jaargang 1987 van het *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* die geheel gewijd zou zijn aan 'België en de Spaanse Burgeroorlog'. Ik ben zeer benieuwd, eens te meer omdat ik bladerend door wat oude nummers van *Perspectief*, het belangrijkste Belgische anarchistische tijdschrift, stuitte op de mededeling dat 'België' relatief gezien het grootste contingent vrijwilligers voor de Internationale Brigades leverde (aldus *Willie Verhoysen* in: *Perspectief* nr. 22, p. 25).
Laat ik, voor ik het vergeet, eerst ook de andere Vlaamse anarcho-bladen even noemen. Dat is allereerst de *NAR* waarvan de makers onlangs aankondigden er mee op te willen houden. Dat zou natuurlijk jammer zijn, al gaan er geruchten dat de NAR-mensen hun altijd boeiende tijdschriftenoverzicht in *Perspectief* zouden *willen* voorzetten! Maar goed, sedert de aankondiging verschenen geloof ik al weer drie nummers!
En dan is er ook nog de *A-koepel* die een *Nieuwsbrief* uitgeeft. Men schrijve naar *postbus 244, B-9000 Gent*. Géén geadresseerde vermelden, werd mij bezworen in een ingewikkeld verhaal waaruit ik mij slechts de begrippen 'anonimiteit', 'erotisch getinte contactadvertenties' en 'Belgische posterijen' kan herinneren! Het adres van *Perspectief*, dat wil zeggen uitgever de *Libertaire Studiegroep*: Dracenastraat 21, 9000 B-Gent.

Zoals gezegd: de reguliere boekhandel heeft als regel qua België weinig tot niets te bieden. Afgezien dan van de belleterie natuurlijk. Zo zocht ik literatuur die iets met 'de Congo' te maken heeft. Zoals *Gerard Walschap*'s 'Oproer in Congo' dat in een artikel over 'de Congo', elders in dit nummer, ter sprake kwam : het is helaas niet meer te krijgen.
Nog wel verkrijgbaar zijn de omstreden eerste twee delen van *Jef Geeraerts*' autobiografische Gangreen-reeks. Van Gangreen 1, 'Black venus', verscheen onlangs een 25e druk (Manteau 1993, 211 blz., ƒ12,50) en Gangreen 2 'De goede moordenaar' is aan zijn 13e druk toe (Manteau 1993, 369 blz., ƒ12,50). Geeraerts was zelf koloniaal bestuursambtenaar en zijn literaire verslagen daarvan bieden, zoals de titels aangeven, veel 'sex and violence'.
Op de *Frankfurter Buchmesse* wist Gangreen 1, in een Duitse vertaling, opnieuw te shockeren, zo meldde *NRC-Handelsblad* (11.10.1993). Gun je Geeraerts als schrijver uiteraard het recht zijn romanfiguren te laten doen en zeggen wat hij wil, het gaat mis als de schrijver gaat beweren dat er destijds in de Kongo, anders dan in Nederlands-Indië, nauwelijks contact tussen de rassen bestond

omdat de Kongolese stammen "geen beschaving zouden hebben".

Moderator in Frankfort was *Lieve Joris*. Ook zij publiceerde een (nog altijd leverbare) Kongo-roman, 'Terug naar Kongo' (1987, 10e druk 1991). Zij blijkt onder meer Conrad's reis naar 'het hart van de duisternis' te hebben overgedaan. Overigens werd er onlangs een (nieuwe!?) Nederlandse vertaling aangekondigd van Conrad's aangrijpende *Heart of darkness* (1902). Wellicht verschijnt dan ook eindelijk de door de Arbeiderspers aangekondigde Conrad-biografie.

Intussen kunt u ook voor het Belgische koloniale verleden ook uitstekend bij De Slegte terecht. Het kolonialisme-nummer van *De Gids* met onder meer het belangrijk artikel van *Jan Breman*, 'Een staat van terreur: Kongo rond de eeuwwisseling' ligt daar voor f9,90. Hopelijk ligt het ook in de filialen in Antwerpen en Gent!?

Het andere België? Zowaar besteedde *NRC-Handelsblad* onlangs een heel nummer van het vrijdagse cultureel supplement aan Wallonië (29.10.1993). Schrijver *Jean-Luc Outers* in een interview: "België is het enige land ter wereld met een interne taalgrens; daar maken de Vlamingen nu een staatsgrens van" en: "In de Vlaamse voorsteden van Brussel is het uitzenden van de Franstalige Brusselse tv verboden. Terwijl iedereen daar allang naar de Engelse of de Italiaanse tv kan kijken." Aan informatie over Waalse anarchisten konden mensen van de Gentse Libertaire Studiegroep mij nochtans helpen. Er is een groep mensen in 'Bruxelles' die het blad *Alternative Libertaire* uitgeeft (voor een proefnummer: Rue de l'Inquisition 2, 1040 Bruxelles) die middels een *Federation Anarchiste* samenwerkt met Franse kameraden.

Aan de Brusselse Rue de Midi 65, 1000 Bruxelles huist de *Groupe Anarchiste Vladimir Yapatchev* (who the hell is... ???). De groep geeft het maandblad *Gernikanard*, gesierd door de ondertitel *Sabotage et joissance* uit.

Vermeldenswaard is zeker ook de groep die zich *Question Sociale* noemt en onlangs een brochure uitbracht, getiteld 'Syndicalistes révolutionaires et libertaires dans le mouvement ouvrier ardennais, 1881-1910'. Het adres blijkt evenwel teleurstellend: BP 66, 08120 Bogny sur Meuse, *France* en inderdaad: een blik op de kaart - zoek naar Monthermé! - leert dat 'de Ardennens' zich tot in Noord-Frankrijk uitstrekken. Nooit geweten... De brochure telt intussen 96 blz. en kost 30 FF.

In het 'België-nummer' van de (Nederlandse) *Sociologische Gids* uit 1992 gaat het zelden over Vlaanderen en/of Wallonië maar vooral over een vergelijking tussen België en Nederland: verschillende auteurs vergelijken achtereenvolgens godsdienst en kerk, etnocentrisme, de ontwikkeling van politieke partijen in de periode 1960-1990, de verzorgingsstaat, de (introductie van de commerciele omroep en de jeugdcultuur. Alleen wanneer de opinies over 'eigen' en 'ander' volk ter sprake komen, wordt Nederland met Vlaanderen vergeleken.

In de Vlaamse sociale wetenschappen - in de Waalse zal het niet veel anders zijn - speelt de Franse socioloog *Pierre Bourdieu* een grote rol. Aan de praxeologie (zoals Bourdieu's denken wel wordt aangeduid) in de Gentse en Leuvense antropologie-beoefening wijdde het (Nederlandse) blad *Antropologische Verkenningen* al weer een paar jaar geleden een themanummer 8:2, zomer 1989). Hollandse - nou ja, Limburgse - eend in de Vlaamse bijt in dit nummer: *Harry Coenen*, verbonden aan - sinds 1992 als hoogleraar sociologie - de Utrechtse faculteit der sociale wetenschappen - die in dit nummer een afsluitend artikel schreef.

Prof. Coenen is de opvolger van *Piet Thoenes* (de laatstgenoemde is in onze kring vooral bekend van zijn utopie-studies en activiteiten voor het *Humanistisch Verbond*). Coenen, gepokt en gemazeld door allerlei onderzoek voor en in de vakbeweging, deed onlangs mee aan een *Groene*-veelgesprek, met onder meer *Jan Pen* en *Rik van der Ploeg*, over de werkgelegenheid in Nederland (*De Groene* 6.10.1993). Coenen: "Wat mij betreft is de

overheid op dit moment bezig met het creëren van armoede om vervolgens die armoede te ontkennen en zich met fraude bezig te houden. Zo ontstaat een tweedeling en een informele ekonomie". Coenen is onder meer redacteur van het *Tijdschrft voor Arbeid en Bewustzijn*, waarover ik een andere keer hoop te schrijven.

Ik wil nu zijn oratie, 'Erosie en modernisering in het arbeidsbestel' noemen die hij in februari 1992 in Utrecht uitsprak (info: ISOR, postbus 80140, 3508 TC Utrecht) waarin hij pleitte voor een toekomstgerichte en reflexieve maatschappijtheorie waarin niet langer uitsluitend de arbeid centraal staat. Interessant is Coenen's behandeling van *U. Beck*'s 'Politik in der Risikogesellschat' (Suhrkamp Frankfurt a/M., 1991). Coenen: "Een grote rol in de maatschappelijke verandering wordt toegekend aan de tegenmacht van het gevaar. Gevaar is er constant, ook waar de demonstranten allang verdwenen zijn: het gaat om de sociale kracht van het gevaar (...)". Uiteraard bracht Coenen ook Bourdieu nog ter sprake, zij het terloops...

De ster van Bourdieu is in de Nederlandse sociale wetenschappen rijzende. Zo verscheen vorig jaar, ná de door *Dick Pels* samengestelde (en eerder in deze rubriek gesignaleerde) Van Gennep-bundel met vertaalde essays van Bourdieu, bij de SUA: 'Argumenten. Voor een reflexieve maatschappijwetenschap' (Amsterdam 1992, 238 blz. *f*45). De bundel bevat onder meer een bibliografie van Bourdieu's werk alsook een bibliografie met studies over Bourdieu, waarvan meer dan honderd Nederlandstalige!

Eén van de eerste Nederlandse publikaties over Bourdieu was *De Swaan*'s essay 'Kwaliteit is klasse' uit 1985 dat werd opgenomen in zijn bundel 'Perron Nederland' (Meulenhoff, Amsterdam 1991, 235 blz. *f*29,90). Centraal in het genoemde essay stond Bourdieu's cultuursociologie.

Een recent artikel over de cultuursociologie van Bourdieu schreef *Johan Heilbron* in het onvolprezen *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (nr. 1993/1). Bourdieu ziet 'cultureel kapitaal' als een relatief zelfstandige machtsbron èn het is vooral dit aspect dat zijn werk ook voor 'anarchiserenden' interessant maakt.

In zijn zojuist verschenen studie 'Het democratisch verschil: Jacques de Kadt en de nieuwe elite' (Van Gennep Amsterdam 1993, 272 blz. *f*42,50) zegt *Dick Pels* over Bourdieu: "Afgezien van enkele anarchistische oprispingen (...) ageert hij over het algemeen niet tegen de professionalisering van de politiek als zodanig". Ik heb wel eens fermere uitspraken over iemands niet-anarchist-zijn gelezen!

Intussen is er, naar aanleiding van dit laatste boek van Pels, in de dagbladen (!) een tamelijk curieuze discussie over *De Kadt* ontstaan. Een discussie die vooral de verwarring onderstreepte van die sociaal-democraten die ontdekken, maar slechts met moeite kunnen toegeven dat zij een zekere mate van 'elitisme' met het marxisme gemeen hebben. "Verkiezingen veronderstellen immers dat sommige mensen meer geschikt zijn dan anderen om een politieke functie te vervullen. Anders zou om de Tweede Kamer te bevolken, kunnen worden volstaan met een aselecte steekproef uit de kiesgerechtigden", zoals *Bart Tromp* (geciteerd door *Ten Hooven* in *Trouw* 16.11.1993) het ooit formuleerde. En inderdaad: De Kadt belichaamde dit 'democratisch elitisme' ten onzent als geen ander.

Tegen deze achtergrond worden in ieder geval wel De Kadt's bezwaren, halverwege de jaren dertig, duidelijk tegen, wat hij, in een debat met *Arthur Lehning*, het 'proletarisch anarchisme' noemde. De 'discussie' wordt door Pels slechts in een voetnoot kort aanstipt.

Overigens bestaat er inderdaad zoiets als een 'elitistisch', of misschien zelfs wel 'elitair', anarchisme. Dat van Kropotkin komt er wat mij betreft het dichtst bij in de buurt. Maar het kwam heel sterk naar voren in het blad *Van Nu en Straks*, sterk geënt als het was op de ideeën van Kropotkin. *Frans Boenders* (op. cit. p. 117) citeert correspondentie van twee van de redacteuren, waaruit blijkt dat zij de sociale revolutie niet verwachtten van de

massa, van de 'socialistische schreeuwers', maar van Grote Individuen, van 'genieën' kortom! In theorie gaat het in het anarchisme om een culturele elite die uitdrukkelijk geen poltieke elite wil zijn. Of dat wat uitmaakt? Anarchisten zeggen van wel.
Het elitisme van het marxisme versus dat van het anarchisme was één van de thema's van het eerste boek van *Dick Pels* 'Macht of eigendom?, een kwestie van intellectuele rivaliteit' (1987) dat inmiddels ook bij De Slegte ligt.
Wie Lehning's tijdschrift *i10* kent, zal weten dat je dit blad onmogelijk 'proletarisch' kunt noemen. Aan *i10* wijdde een groep Amsterdamse kunstgeschiedenisstudenten onder leiding van *Marc Adang* onlangs een groot artikel in een typografie-nummer van de *De Gids* (1993:4/5). Lehning, die aan de totstandkoming van het artikel zijn medewerking verleende, distantieerde zich evenwel van de gepubliceerde versie, vanwege de erin verwerkte, aldus Lehning, 'discutabele interpretaties'. Ik kan mij daar iets bij voorstellen. Zo wordt Lehning onder meer 'een niet te veronachtzamen dosis narcisme' in de schoenen geschoven, waarvoor onder meer *Victorine Hefting* als getuige wordt aangevoerd...
In het Amsterdamse Goethe-instituut sprak Lehning onlangs (17 september j.l.) over zijn (i10!)-contacten met *Walter Benjamin*. Rond die tijd was op het Amsterdamse IISG de zogenaamde Portbou-tentoonstelling, gewijd aan Benjamin, te zien. Naar aanleiding daarvan onder meer een tweetal artikelen in de *NRC* (24.9.1993) over Benjamin.
In het Utrechtse werd per 1 september ook *Godfried Engbersen* als hoogleraar sociologie, met als leeropdracht 'verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid', benoemd. Engbersen, die deel uit maakte van de groep 'mannen van Zwan' die onlangs de uitvoering van de bijstandswet doorlichtte, schreef in *de Volkskrant* (2.10.1993) bezwaar te hebben tegen mensen die 'hun huishoudboekje in de krant' publiceren. De toon is gezet, zo moet gevreesd worden...
Een organisatie als de *Werklozen Belangen Vereniging Amsterdam* (WBVA) zal dan ook nog wel even nodig blijven. Onlangs bracht deze club een uiterst nuttig boekje uit: 'Bijten op een houtje of blaffen naar een ambtenaar', te koop in de boekhandel voor *f*2,50 of, en dan voor *f*5, te bestellen via 020-6181815. Lid worden van de WBVA kan ook: dat kost *f*25 per jaar en u ontvangt dan het blad *Baanbreker*. In Amsterdam verschijnt trouwens nog een blad voor uitkeringsgerechtigden, het maandblad *MUG*, dat, zo las ik onlangs op bladzijde 85 of daaromtrent van *de Volkskrant* (23.10.93), vijf jaar bestaat. Wat *de Volkskrant* 's ochtends niet wist, wist de *NRC* (23.10.93) 's avonds wel. *MUG*-oprichter *Jan Bosman* had in het blad, net zoals *NN* en *Konfrontatie* deden, de Rara-verklaring bij de bom bij Sociale Zaken willen plaatsen. De rest van de redactie was tegen. Bosman's oplossing voor dit ongemak: "We moeten naar een hiërarchische structuur".
Lid worden van de jongerenorganisatie van D'66 is ook een mogelijke oplossing. Ene *Bart Heller* kreeg het tenminste voor elkaar om in *Demo*, het jongerenblad van D'66, een artikel onder de kop 'Eigenlijk heeft Rara gelijk' geplaatst te krijgen. Zijn conclusie: "Rest de vraag wat meer te betreuren is: dat er een bom tot ontploffing is gebracht, of dat er heden ten dage een bom nodig is om een dergelijke boodschap onder de aandacht de brengen..." (*Demo*, 1993/5).
Een derde socioloog die de Utrechtse universiteit is komen versterken, is Dirk Kruijt. Zijn rede, 'De informele maatschappij: armoede en sociale verandering in Latijns-Amerika' (eveneens in druk verschenen bij het boven genoemde ISOR), waarin hij het belang van de informele sector in met name Latijns-Amerika schetst, is zeker ook voor anarchisten uiterst interessant.
Een vierde hoogleraar sociologie tenslotte die de Universiteit Utrecht rijker werd, is *Nico Wilterdink*. Wilterdink besteeg aldaar de *Norbert Elias*-leerstoel, die vreemd genoeg niet in Amsterdam staat. Naar aanleiding van zijn oratie schreef *Trouw* (26.8.1993): 'De

rijken steeds rijker, de armen armer'. *NRC-Handelsblad* drukte een paar weken later (14.9.1993) de tekst van deze rede af. Wilterdink besteedt in zijn analyse van inkomensverschillen - zowel nationaal als internationaal - veel aandacht aan de rol van de vakbeweging.

De toekomst van de vakbeweging staat centraal in het zojuist verschenen (14e) *Jaarboek voor het democratische socialisme* (Arbeiderspers Amsterdam 1993, 185 blz., f29.,90). Bijdragen van onder meer *Piet Vos* (over de verhouding sociaal-demokratie/vakbeweging) en *Salvator Bloemgarten* (over *Henri Polak*, aan wie Bloemgarten onlangs een lijvige studie wijdde).

Daarnaast schreef *Rob Hartmans* voor het jaarboek onder de titel 'Een veldprediker in de politiek' een boeiend portret van een uiterst gecompliceerde man, *J.H. Scheps*, een protestants-christelijke sociaal-democraat.

Scheps overleed 3 oktober j.l. op 93-jarige leeftijd. Ik trof dit bericht in het maandblad *De Vrije Gedachte* (nr. 240, nov. 1993). En dat deed mij deugd. Want Scheps debateerde niet alleen ontelbare malen met figuren als *Anton Constandse* en *Jan Hoving* - Scheps was bepaald geen 'vrijdenker'! - hij protesteerde in 1937 fel toen de antirevolutionaire minister *De Wilde* de zendvergunning van de vrijdenkersomroep introk. Aan deze principiële stellingname - opkomen voor de vrijheid van meningsuiting van je tegenstanders! - kan menigeen een voorbeeld nemen.

Eén aardig detail nog waarover Hartmans schrijft: ook Scheps verzeilde halverwege de jaren twintig in Vlaanderen en raakte betrokken bij de Vlaamse nationalistische beweging.

In Gent was tot 12 december j.l. een tentoonstelling met werk van een drietal Mexicaanse muralisten te zien, onder meer van de communist (en echtgenoot van *Frida Kahlo*), *Diego Rivera* (1887-1957). In *NRC-Handelsblad* onlangs (20.11.1993) het bericht dat hij in 1940 herhaalde malen geheime contacten had met functionarissen van de Amerikaanse ambassade in Mexico-City waarbij de kunstschilder de Amerikanen informeerde over de bewegingen van vooraanstaande Mexicaanse communisten.

Leuk om te lezen is het interview met de biograaf van *Christiaan Cornelissen* (1864-1942), *Homme Wedman*, in het *Historisch Nieuwsblad* (nr. 1993/4): onverwacht en op uiterst curieuze wijze kon hij beslag leggen op ruim viereneenhalve meter privé-archief van zijn held. In hetzelfde nummer ook een interview met *Ger Harmsen*, die zijn autobiografie publiceerde (zie de boekbesprekingen).

'Van het universitaire front geen nieuws'....!? Wel dus. Het is de titel van een pamflet van *Chris Lorenz* over de verloedering van de Nederlandse universiteiten (Ambo Baarn 1993, 50 blz. f12,50) dat gelukkig veel aandacht kreeg in de media. Ik noem hier bijvoorbeeld een tweetal columns van mede-ondertekenaar van het pamflet *prof. Bart Tromp*: de eerste in *Het Parool* (15.9.93) onder de kop 'Het einde van de universiteit', de tweede in een themanummer, gewijd aan de Nederlandse universiteiten, van *Filosofie Magazine* (1993/7).

't Kan anders blijft de moeite waard. Alhoewel de kwaliteit mijns inziens sinds het blad van redactie en formaat veranderde is teruggelopen, is er in elk nummer toch wel iets te vinden dat de moeite waard is. In het juli/augustus-nummer is dat een artikel van *Bram van der Lek* over het Nederlandse milieubeleid. De kop maakt de strekking goed duidelijk: 'De goede voornemens en de weg naar de hel'. "Gelukkig maar dat er gauw verkiezingen zijn" besluit hij hoopvol...

In het september/oktober-nummer vroeg *Evert van der Tuin* zich onder de kop 'Verschrompelde idealen' af of de sociaal-democratie 1994 zal halen. "Een socialistische beweging die het tij wil keren, zal duidelijk moeten maken dat individualisering en een socialistische samenleving elkaar niet uitsluiten maar nodig hebben".

En in het november/december-nummer werpt de historicus *Bert Altena* de vraag op

of het tussen de begrippen 'vrijheid' en 'socialisme' ooit zal kunnen boteren. Een portret van Domela dat het artikel verlucht, deed mij vermoeden dat de auteur er wel bevredigend uit gekomen zal zijn. Info over 't Kan Anders: Aardbeienvlak , 1974 LL IJmuiden, tel. 02550-17926.

De Domela-biografie van *Jan Meyers* heeft zoals u gemerkt moet hebben heel wat pennen in beweging gebracht. Misschien dat ik er in een volgende aflevering van deze rubriek nog op terug kom. Nu volsta ik met het wijzen op de recensie die AS-redacteur *Rudolf de Jong* voor *Intermediair* (20.8.1993) schreef.

Wat Meyers betreft: hij houdt op 6 februari 1994 in het Amsterdamse vakbondsmuseum een lezing over Domela. En mocht u uw agenda voor 1994 reeds getrokken hebben, dan kunt u gelijk ook noteren dat AS-redacteur *Hans Ramaer* op 17 september 1994 de 8e Anton Constandse-lezing zal houden, over Constandse zèlf. Domela was enige tijd terug ook het onderwerp van de wekelijkse rubriek van *Paul Arnoldussen* in *Het Parool* met 'Amsterdamse plekken' (25.9.1993). De route van Domela's uitvaart werd in kaart gebracht...

In *De Groene* onlangs (13.10.1993), middels een tweetal artikelen, weer eens aandacht voor de kraakbeweging. 'Kraker Jack', ooit in een roman geportretteerd door *Diane Ozon*, blijkt tegenwoordig een geducht huisjesmelker. Ondertussen gaat het kraken gewoon door. "Iets minder hooggestemd, maar zeker niet minder massaal", aldus *Frê Dekkers* en *Marleen Peters.*

In Barcelona vond onlangs een internationaal anarchistentreffen plaats. Ik trof een verslagje van *Thomas Pampuch* in de Berlijnse *taz* (9.10.1993) onder de kop 'Die Ideologie ist tot, es lebe der Mensch'. Ook in *Le Monde Libertaire* (nr. 928, 14.10.1993) een verslag. *Jean-Jacques Legois* spreekt van een sombere internationale situatie, een geslaagde manifestatie en concludeert: "L'anarchie est une utopie pour le XXIe siècle".

Louis Althusser (1918-1980): hij is van de naoorlogse marxistische filosofen zonder meer één van de interessantere figuren en dan niet vanwege het hoge anarchistische gehalte van zijn ideeën maar vooral vanwege het absolute tegendeel daarvan. Ik trof in het Groenlinkse blad *De Helling* (1993/1) een artikel over de Nederlandse Althusserianen van weleer, waaronder *Henk Manschot*, tegenwoordig hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek...

Eén van Althusser's boeken die bij uitgeverij de SUN in een Nederlandse vertaling verschenen, was *Antwoord aan John Lewis*. Destijds werden er vele grappen gemaakt: *Who the hell is John Lewis!?* Het heeft een jaar of wat geduurd maar in de autobiografie van *Ger Harmsen* dan eindelijk het antwoord op deze brandende kwestie. Harmsen beschrijft (p. 690) hoe één van zijn Groningse medewerksters deze Lewis, een dik in de tachtig zijnde gepensioneerde cursusleider uit de Britse vakbond, in een Londense buitenwijk wist op de sporen. Nee, dat boek van Althusser kende hij niet. En dat wilde hij graag zo houden...

Nieuwe bladen? Ach, wij hebben de oude nog niet uit. Maar toch. Ex-*Intermediair*-redacteur *Frank Verhagen* is voor zichzelf begonnen en wel met het blad *Amerika* (proefnummer: uitgeverij Big Sky, Jac. Marisstraat 82, 1058 JA Amsterdam). Nogal voorspelbaar: een interview met Neerlands ideaalste schoonzoon *Charles Groenhuijsen* en een verhaal van *Jan Donkers* over honkbal. *Jill Adler* schreef over het Amerikaanse federalisme een helaas nogal knullig artikel. Gelukkig: een blad dat u met gerust hart kunt overslaan.

Vele malen interessanter is het Amerikanummer van het Londense *Race and Class*, 'Black America: the street and the campus' (1993/1). Ik noem twee artikelen in het bijzonder: *Ivor Miller*'s 'Guerilla artists of New York City'en *Clarance Lasane*'s 'Rap, race and politics'.

Is 'rap' nù vooral de muziek van arme zwar-

ten in Amerika, ooit was dat de blues. *Martin Schouten* schreef er een schitterend boekje over, 'Het Blues Museum' (Bezige Bij, Amsterdam 1993, 202 blz., ƒ36,50).

Voorpaginanieuws in menige Amerikaanse krant - en in *NRC-Handelsblad* (6.12.1993) - was het overlijden van *Frank Zappa* op 4 december jl. Een informatief in memoriam schreef *Pieter Lalkens* in *HP/de Tijd* (10.12.1993). Vlak voor zijn dood besprak *Frits van der Waal* recent werk van Zappa in *de Volkskrant* (26.11.1993).

Het decembernummer van *Rekenschap* had 'Muziek als menselijke mogelijkheid' als thema. Socioloog en hardrock-fan *Wim van Noort* schreef een artikel over 'Popmuziek en subcultuur'. Hierin onder meer een interessante waarneming: "Belangrijke heavy-metal centra in ons land zijn onder andere Katwijk, West-Friesland, de Achterhoek, Eindhoven en Tilburg". En wat te denken van Van Noort's typering van de hardrock als 'Jeroen Bosch op muziek'?

En: zal ik *La muette de Portici*, die opera van *Auber* nog even noemen die het startsein (*'Aux armes!'*) voor de Belgische opstand van 1830 vormde? Natuurlijk, bij deze.

Noam Chomsky's kritiek op de Amerikaanse media was onlangs te horen en te zien in de documentaire 'Manufacturing consent: Noam Chomsky and the media' die bij het *Humanistisch Verbond* op de Nederlandse televisie te zien was (9.9.93). De televisierubriek van de *NRC* dezelfde avond: "Chomsky's intellectuele superioriteit als 'debater' wordt het meest pijnlijk duidelijk in de beelden van zijn duel in Groningen met de toenmalige minister Bolkestein".

Een interview-per-post met Chomsky was te lezen in *Freedom* (30 okt., 1993). *Vrij Nederland* (4.12.1993) kondigde een tweetal nieuwe boekjes van Chomsky aan: 'The prosperous few and the restless many' (96 blz., ƒ17,60) en 'What Uncle Sam really wants' (112 blz., ƒ17,60).

Elders in dit nummer vindt de lezer een bespreking van het recent verschenen boek van AS-redacteur Marius de Geus. De recensent is *Hein Westerouen van Meeteren*, die lijsttrekker is van De Groenen bij de Tweede Kamerverkiezingen. In *Het Parool* (4.12.1993) overigens een verhaal over de bijkans permanente strijd tussen De Groenen en GroenLinks in Amsterdam. Helaas - wat mij betreft - werd *Leo Jacobs*, die in *De AS* 100 over Provo schreef, geen lijsttrekker van De Groenen bij de komende gemeenteraadsverkiezingen in de hoofdstad. Die plaats is voor de eeuwige *Roel van Duijn*! Maar in de polls staan de Groenen op twee zetels, dus wie weet kan Jacobs als nummer twee straks naast van Duijn zitting nemen...

Intussen kennen De Groenen de nodige afscheidingen. Een verhaal apart vormt een groep die het nodig vond zich *Eco 2000* te noemen. Blijkens een artikel in *Trouw* (25.8.1993) blijkt Eco-2000-voorzitter *J.H. Bennik* van mening dat Jan Poncke Princen terecht een visum geweigerd werd. Ik kan mij nog opwinden over zoveel onbenul.

Kleine partijtjes, het blijft tobben. Hoewel, van het 'gedoe' in een partij als de PvdA word je ook niet vrolijker. Er leven zo hier en daar belangwekkende ideeën, daar ligt het volgens mij niet aan. Een artikel als 'Ecologische modernisering en burgerschap: speerpunten voor een nieuw sociaal-democratische politiek' van *Maarten Hajer* in het PvdA-blad *Socialisme en Democratie* (1993/11) is hiervan een goed voorbeeld. Hajer (in onze kring bekend van een bijdrage aan de (tweede) bundel 'Voor Arthur Lehning' uit 1989) bepleit namelijk niet voor de zoveelste keer een pakket maatregelen die ten behoeve van het milieu genomen dienen te worden maar ziet de ecologische problematiek als een uitdaging die politieke vernieuwing vereist. Hajer pleit voor het openbreken van bestuurlijke structuren, voor een verregaande democratisering en ... voor de Duitse magneettrein in plaats van de "alweer bijna verouderde" Franse TGV.

In het zelfde *S&D*-nummer evenwel ook een aantal treurigstemmende beschouwingen

over het nieuwe PvdA-verkiezingsprogram 'Wat mensen bindt'. De auteur daarvan, prof. J.W. de Beus typeerde zijn stuk eerder als 'een links program met een sociaal-liberale, zelfs libertaire inslag' (*NRC* 6.9.1993.) *Bart Tromp* laat daar in *SD*, in een artikel getiteld 'Het program!' weinig van heel. Over verkiezingsprogramma's in het algemeen: "Het enige wat ervan vaststaat is dat zij nooit zullen worden uitgevoerd", terwijl hij voor wat het PvdA-program aangaat de stelling weet te beargumenteren dat "wie op basis van dit programma PvdA stemt, het risico loopt voor even vreemde verrassingen te komen staan als de PvdA-kiezers van 1989".

De IJzeren Colonne was een van de anarchistische milities die direct bij het begin van de Spaanse burgeroorlog gevormd werden. Ze waren de republikeinse regering een doorn in het oog en die eiste dan ook dat ze ontmanteld werden en opgingen in het reguliere leger. In de serie *Anarchistische Teksten* (uitgave: Iris, postbus 9471, 1006 AL Amsterdam) verscheen de brochure 'Een keerpunt in de Spaanse burgeroorlog', het protest van een anonieme militiesoldaat van die colonne tegen deze ontmanteling. De tekst verscheen oorspronkelijk in de anarchistische krant *Nosotros* (maart 1937) en wordt ingeleid door *Rudolf de Jong*.

Terug naar België.

Ik vroeg mij af wie de bekendste Belgische socialist zou zijn: *Cesar de Paepe* (1841-1888) of toch *Hendrik de Man* (1885-1953)? De sympathiekste is ongetwijfeld De Paepe, de socialist die, zoals *Willie Verhoysen* het treffend formuleerde (*Perspectief* nr. 22, p. 33) in België aan de wieg stond van zowel het anarchisme als het reformisme. In die volgorde helaas.

Toch zijn de ideeën van De Man minder 'vreselijk' dan ik altijd gedacht had. Ik bedoel: ze zijn niet alleen maar 'vreselijk'. Ik kan het ook niet helpen maar ik moet weer *Dick Pels* noemen die in het 5e Jaarboek voor het democratisch socialisme (1984) een prachtige 'samenvatting voor de jaren tachtig' van De Man en zijn 'De psychologie van het socialisme' (1926) schreef. Aanbevolen!

De bekendste Belgische politicus/ca zal vermoedelijk *Paula D'Hondt* (CVP) zijn. Tot voor kort was zij Koninklijk Commissaris voor de Minderheden, een functie die zij vooral moedig invulde. Tot twee maal toe drong het Vlaams Blok haar woning binnen! Haar memoires, 'Geen dienaar van de macht' (Dedalus 1993, 192 blz., *f*29,90) kan ik een ieder aanbevelen.

Wat de positie van de migranten in Vlaanderen betreft: hieraan wijdde het Leuvens *Tijdschrift voor Sociologie* in 1990 onder de titel 'De nieuwe Vlamingen' een themanummer (1990/5-6). De aanpak in de meeste artikelen blijkt nogal sociologisch-technisch, dat wil zeggen veel statistiek, hetgeen dit nummer uiteraard niet minder interessant maar wel minder toegankelijk voor niet-sociologen maakt. Dat laatste geldt evenwel zeer zeker niet voor een artikel van *M. Martiniello* over de Italiaanse gemeenschap in België, door de auteur als "geïntegreerd maar machteloos" getypeerd.

Over de Belgische 'burgelijke pers' zal ongetwijfeld een hoop te melden zijn. Niet door mij evenwel. Ik kan slechts verwijzen naar een artikel van hoogleraar perswetenschap *Els de Bens* in een recent nummer van het Vlaams/Nederlandse (!) culturele tijdschrift *Ons Erfdeel* (info: Marissonstraat 260, B-891 Rekkem), gewijd aan 'Problemen van de dagbladpers in Vlaanderen' (*OE* 1993: 665-670). Ook de wekelijkse column, *Vlaamse Helden*, van *Guido Lauwaert* in de zaterdagbijlage van *Het Parool* is hiervoor dikwijls van belang. Op 11.12.1993 bijvoorbeeld schreef Lauwaert over 'De Vlaamse journalist'.

Laat ik deze aflevering van *Bladeren* nochtans 'cultureel' afsluiten. Men leze van de Belgische multimedia-kunstenares *Anne-Mie van Kerckhoven*: 'Paradogma' (uitg. Maldoror, postbus 898, 2501 CW Den Haag, 1993, 71 blz., *f*20/400 fr), een boekje dat terecht in juni '93 nog werd aanbevolen door *de NAR*. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

NAS

Dit jaar is het precies honderd jaar geleden dat de eerste socialistische vakcentrale, het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), werd opgericht. Alleen daarom al is het een goede gedachte geweest van Marten Buschman om zijn boek juist nu te laten verschijnen. Maar er is meer: qua benadering is het een 'nieuw' boek.

Nu kende ik het werk van Marten Buschman al langer. In het *Jaarboek voor de geschiedenis van Socialisme en Vakbeweging 1979* had hij al in een mooie voorstudie de bekende en ook beruchte 'scheurcirculaire' van het NAS aan een analytische beschouwing onderworpen. Daarin werd al snel duidelijk dat we hier te maken hebben met iemand die door nauwkeurig bronnenonderzoek de bestaande dominerende sociaaldemocratische beeldvorming over het NAS wilde bijstellen, zo niet 'vergruizen'. De beeldvorming van het NAS immers heeft geleden onder de zwaarte van de sociaaldemocratische visie die in de loop van deze eeuw hier in Nederland tot een overheersende is geworden. Zo schreef Jan Oudegeest, de eerste geschiedschrijver van de vakbeweging en jarenlang voorzitter van het NVV, onomwonden dat "de ontwikkeling der toen bestaande bonden heeft plaatsgehad, *niettegenstaande* het bestaan van het Nationaal Arbeids-Secretariaat". Toonaangevende historici als A.J.C. Rüter en Frits de Jong hebben die vervormingen vaak overgenomen en op academisch niveau verder theoretisch onderbouwd en op hun eigen wijze uitgewerkt.

Andere sporadische deelstudies over het NAS, bijvoorbeeld Johan Frieswijks prikkelende studie 'Rüters spoorwegstakingen nabeschouwd' in hetzelfde hierboven genoemde jaarboek, hebben laten zien dat de toenmalige universitaire NAS-werkgroep die sedert 1974 onder leiding van Johan Frieswijk en Jacques Giele was geformeerd en waarvan Marten Buschman ook deel uitmaakte, zich via het 'terug naar de bronnen' aan die ontstane sociaaldemocratische beelvorming heeft trachten te ontworstelen.

Marten Buschmans boek is eigenlijk, voorzover ik weet, de eerste studie die samenvattend - en dan nog maar voor de periode 1893-1907 - de geschiedenis van het NAS tracht te 'grijpen' vanuit die 'andere' visie. De ontwikkelingen van de organisaties, de ideologische discussies en de reacties van het NAS en de aangesloten bonden op ontwikkelingen in de samenleving zijn daarbij zijn belangrijkste aandachtsgebieden. De titel *Tussen revolutie en modernisme* wil dit al aangeven.

Uit de studie komt duidelijk naar voren dat het NAS er bewust toe heeft bijgedragen dat het idee van de klassenstrijd in de Nederlandse verhoudingen wortel schoot. Het ging de bestuurders van de aangesloten bonden en het NAS daarbij om het kweken van klassebewustzijn, om het organiseren van stakingen en het behalen van directe resultaten. Tegen elke verzuiling in stond bij het NAS voorop dat iedere arbeider, ongeacht zijn of haar godsdienstige of politieke overtuiging, lid moest kunnen zijn van dat NAS. De nadruk werd daarbij gelegd op het zelfdoen van de arbeider, het vermijden van een bureaucratische organisatiestructuur, de onderschrijving van het bestaan van de klassenstrijd en de strijd voor een socialistische maatschappij. Het NAS wilde bovendien onafhankelijk zijn van elke politieke organisatie, of dat nu eèn sociaaldemocratische of een anarchistische was.

Het is zeker niet 'anti-politiek' geweest. Het vaak klakkeloos verbreide beeld als zou het NAS 'syndicalistisch' en dus (!) 'anarchistisch' zijn en zich louter als een 'staak-maar-raak' machine gedragen waar 'elk gezond verstand ontbrak', wordt in Buschmans boeiende analyse afdoende naar het rijk der fabelen verwezen. In dit boek weet Buschman door middel van een aantal strakke, korte hoofdstukken zoals over de oprichting en de opbouw van het NAS en de verhouding tussen politiek en vakbeweging, een helder beeld van de verschuivende maatschappelij-

ke werkelijkheid - en de reacties van het NAS daarop - te schilderen.
Deze studie had naar mijn smaak nog meer theoretisch 'geladen' mogen zijn, maar dan was dat naar alle waarschijnlijkheid in het bestek van de 140 pagina's ten koste gegaan van de leesbaarheid. We hebben hier nu eenmaal niet te maken met een dissertatie. Wellicht had ook de toenemende rol van de staat - ook al was die nog slechts sporadisch en dan nog verbrokkeld in de wetgeving zichtbaar - meer nadruk kunnen krijgen. Bovendien vraagt de term 'modernisme' in de titel - een tamelijk vage term trouwens - om een duidelijker en preciezer invulling dan nu het geval is.
Maar dat zijn kleinigheden. Het grote belang van dit boek is gelegen in het feit dat de hegemonie van de sociaaldemocratische historiografie over het NAS wordt doorbroken, waarbij overigens de anekdote gelukkig niet uit het oog verloren is.
Het boek is een goede aanzet om tot een totale NAS-geschiedschrijving te komen. Het is immers een treurige zaak dat die integrale studie er nog steeds - ondanks pogingen van het IISG in het verleden - niet is. Daarom mogen we blij zijn dat dit keurig uitgegeven boek voor elke geïnteresseerde nu beschikbaar is. De aantrekkelijkheid wordt nog verhoogd door een aantal goed gekozen - vaak onbekende - foto's en illustraties en twee korte biografieën over NAS-voorzitter Jan van Zomeren (door Hans Arends en Kees Stuurop) en NAS-secretaris Gerrit van Erkel (door Johan Frieswijk). (DdW)
Marten Buschman, Tussen revolutie en modernisme - geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907; Amrit, 's Gravenhage 1993; 143 p.; f25,- (te bestellen via 070-3887033).

MARXISME

Een paar jaar geleden, toen *De AS* het nummer 'buitenstaanders over anarchisme' voorbereidde, zou de filosoof en historicus Ger Harmsen een bijdrage leveren. Om gezondheidsredenen was hij niet in staat aan die toezegging te voldoen. Daarom hoop ik dat hij ooit alsnog de gelegenheid vindt om uiteen te zetten waarom hij nu positiever over 'het' anarchisme oordeelt dan in de jaren dat hij zich marxist noemde, zoals hij me toentertijd zei.
In de lijvige maar zeer leesbare autobiografie die hij onlangs publiceerde, is dat antwoord in ieder geval niet te vinden, helaas. Toch hebben diverse anarchisten Harmsen's levensweg gekruist. Rudolf de Jong en diens vader Albert bijvoorbeeld, toen Harmsen als redactielid de nadagen van het legendarische anarchistische maandblad *Buiten de Perken* meemaakte (in het midden van de jaren zestig). En Jacques Giele bijvoorbeeld, met wie hij in de tweede helft van de jaren zeventig deel uitmaakte van de redactie van het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. En niet te vergeten de oudere anarchisten die hij eind jaren vijftig interviewde voor zijn onvolprezen proefschrift over de vooroorlogse vrije jeugdbeweging *Blauwe en Rode Jeugd*. Het viel me op, schrijft Harmsen daarover, dat het een ander soort mensen was dan degenen die betrokken waren geweest bij communistische jongerengroepen en ook dat ze in andere huizen woonden. En last but not least Anton Constandse die hem er in de jaren vijftig op wees dat de weduwe van de filosoof en vrijdenker Leo Polak een fonds beheerde voor straatarme studenten als Harmsen.
Harmsen's leven is één grote worsteling geweest met 'het' marxisme als politieke beweging. (Over Marx zèlf schrijft hij dat hij geen marxist meer is, maar wèl nog steeds onder de indruk van Marx als genie - overigens een opvatting die hij met de anarchist Murray Bookchin deelt.) Wat dat betreft is het tweede deel van zijn boek ('Mijn communistische jaren 1946-1958') ondanks alles wat inmiddels bekend is over de stalinistische terreur van de CPN-top toch onthullend. Want als Harmsen beschrijft hoe hij met *De Waarheid* colporteert waarin hij zèlf net als verrader van de arbeidersklasse wordt omschreven,

dringt zich een vergelijking op met Arthur Koestler's *Nacht in de middag*.
Na een intermezzo bij de van de CPN afgescheiden *Brug*-groep belandde Harmsen in het midden van de jaren zestig in de PSP. Toen tien jaar later de trotskistische vleugel in die partij een greep naar de macht deed, verhuisde hij naar de PvdA. Het was in die tijd - midden jaren zeventig - dat de CPN opnieuw een offensief tegen Harmsen startte. De beschuldiging dat hij een 'Navo-professor' zou zijn, blijkt hem toen veel sterker aangegrepen te hebben dan ik verwacht had. Gedetailleerd beschrijft Harmsen hoe hij in die Groningse jaren gedwongen was een ware oorlog aan te gaan met allerlei leninistische en maoistische studenten en vakgroepleden die hem er het leven zuur maakten. Het is dan ook begrijpelijk dat hij bij tijd en wijle 'vluchtte' in zijn geliefde mossenstudie en in de geschiedschrijving van het vakbondswerk.
Binnen het linkse denken van de afgelopen drie decennia heeft Harmsen zonder twijfel een prominente plaats ingenomen. Zijn memoires bewijzen dat nog eens. Ook denk ik dat hij op een indirecte manier invloed heeft gehad op de anarchistische theorievorming in Nederland, althans op de mijne. Daarom is het jammer dat zijn boek een bibliografie (en een personenregister) moet ontberen. Hopelijk kan de SUN bij een herdruk die enige tekortkoming herstellen. (HR)
Ger Harmsen, Herfsttijloos. Een levensverhaal; SUN Nijmegen 1993; 735 p.; f49,50.

GROENE POLITIEK

Het onlangs verschenen boek van AS-redacteur Marius de Geus is goed geschreven en nuttig. Nuttig omdat het de lezer een heldere uiteenzetting geeft van de politiek-theoretische, de politiek-filosofische maar ook van de praktische overwegingen die het milieudenken en -doen in dit land, en elders, omgeven. Goed geschreven omdat De Geus blijk geeft voor een breder dan alleen academisch geschoold publiek toegankelijk te zijn. Zijn taalgebruik is helder, beeldend en praktijkgericht. De opzet van zijn betoog is logisch en stapsgewijs opgebouwd.
De Geus schotelt ons het dilemma voor van de ecologische of groene politiek. De centrale vraag is namelijk: hoe bereiken we een ecologisch georiënteerde samenleving zonder te vervallen in een eco-dictatuur? Hoe veranderen we de samenleving, met name het economisch proces, in milieuvriendelijke richting zonder een almachtige staat in te stellen of intolerant te worden? Zonder utopisch en dus onpraktisch te blijven en zonder geweld te gebruiken?
De Geus laat zich bij zijn bespiegelingen onder meer inspireren door libertaire en/of anarchistische denkers (zoals Kropotkin en William Morris). Hij vult dit aan met de 'ecologische denkers' Arne Naess ('deep ecology') en Murray Bookchin ('social ecology'). Het resultaat is boeiend te noemen. Voor- en nadelen afwegend, ze tegenover elkaar zettend en met elkaar vergelijkend, zoekt De Geus naar een werkbare en acceptabele synthese tussen zijn inspiratoren. Je proeft hierbij tussen de regels door zijn eigen bevlogenheid, die hij echter voldoende in toom weet te houden. Soms wordt het theoretische gedeelte wat al te uitgebreid behandeld (teruggaan tot Aristoteles, Plato, Hobbes en Locke, waarbij de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden blijft doorklinken...) en soms wordt het praktische gedeelte wat onderbedeeld (bijvoorbeeld zijn behandeling van de groene partijen, daar zou ik best wat diepergaande teksten over willen lezen).
Maar als totaalbeeld heeft De Geus een zeer lezenswaardig boek uitgebracht dat een aanrader is voor groene politici, voor milieubewuste vakbondsleden, voor de milieubeweging en ecologisch georiënteerde mensen in het bedrijfsleven. Lezenswaardig omdat het een leidraad geeft in de theoretische onderbouwing van het milieu-bewustzijn en het milieu-activisme. Het wordt allemaal in een breder en overzichtelijker kader geplaatst en dat geeft orde en rust. Vooral ook geeft het richting. Je wordt als lezer geconfronteerd

met de weerstanden die in de samenleving bestaan tegen al te doelgericht milieudenken en -doen.
Een ijzersterk stukje is wat De Geus noemt 'mechanismen die leiden tot de onbeheersbaarheid van de milieucrisis'. Hij noemt hierbij het marktmechanisme, maar ook het 'struisvogelmechanisme' (kop in het zand steken), het rentemechanisme, maar ook het 'afschuifmechanisme' (iedereen schuift zijn verantwoordelijkheid door naar de ander).
Een ander uiterst boeiend stuk vormt het schema waarin De Geus de industriële maatschappij tegenover de ecologische maatschappij zet. We zien in één blik dat er een gigantische verschuiving van waarden en praktische levenswijzen moet plaatsvinden, willen we die ecologische maatschappij werkelijk naderbij brengen.
En dat is waar het om gaat: hoe komen we in die nieuwe milieuvriendelijke en milieubewuste maatschappij? De Geus pleit in dit kader voor het 'ecologisch herstructureren' van de samenleving. Geen revolutionaire en utopische totaalvisies meer, maar ook geen 'piecemeal engineering' meer, die geen zoden aan de dijk zet. Nee, het gaat om de instandhouding van onze verworvenheden, van onze welvaart en onze technologie, alsook van onze burgerlijke vrijheden. Doch binnen het raamwerk van dit behoud moet uitvoering gegeven worden aan een aantal vergaande maatregelen en ingrijpende hervormingen. Zodat de maatschappij toch fundamenteel kan veranderen in de richting van duurzaamheid.
De Geus heeft mij ervan overtuigd dat dit de enige weg is. (HWvM)
Marius de Geus, Politiek, milieu en vrijheid; Jan van Arkel, Utrecht 1993; 224 p.; f35,-

ORANJE

In de jaren zestig, zo bericht *de Volkskrant* van 18.12.1993, hield het Oranjehuis er ernstig rekening mee dat Nederland de republiek zou uitroepen. In geheime overeenkomsten met de regering heeft prins Bernhard toen de bezittingen van de koninklijke familie veilig gesteld. Dit gegeven was Han Hansen (ex-Volkskrant redacteur) waarschijnlijk onbekend toen hij zijn boekje *De Koning komt!* schreef, maar ook al was hij er van op de hoogte geweest, dan nog betwijfel ik of dit een andere tekst had opgeleverd. Want hoewel de titel verwijst naar het beruchte artikel dat Domela in de cel bracht, is het boekje allesbehalve een *principiële* kritiek op de Oranjemonarchie.
Waar Hansen zelf staat, blijft onduidelijk, al laat hij zich er op voorstaan dat hij uitstekende informele contacten met prins Bernhard onderhield. Hansen laat anderen - politici - praten over de toekomst van het Oranjehuis in relatie tot de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat blijkt in die kringen nogal wat gezucht en gesteun op te leveren. De monarchie is heilig, daarover valt kennelijk niet te praten. Maar hoe moet die alsmaar uitdijende Oranjefamilie in de bestaande staatsrechtelijke kaders geperst worden? En hoe staat het met de betaalbaarheid als al die Oranjeprinsen, hun vrouwen en hun kinderen straks een aardige baan eisen en bovendien permanente bewaking behoeven?

Een enigszins vergelijkbare invalshoek koos NRC-Handelsblad redacteur Harry van Wijnen voor zijn boek *De prins-gemaal*. In tegenstelling tot het boekje van Hansen is dit een doorwrochte studie, een combinatie van biografie en staatsrechtelijk exposé, waarin Van Wijnen onder meer onthult dat prins Bernhard op verzoek van het kabinet Den Uyl voor een zakelijke missie naar Teheran vloog. Opmerkelijk is wèl dat Van Wijnen (die gesprekken met prins Bernhard voerde en diens particuliere archief mocht inzien) niet onkritisch is, maar angstvallig afstand houdt tot de controversiële biografie die Wim Klinkenberg schreef (zie *De AS* 97).
Het ene hoofdstuk over de andere prins-gemaal (prins Claus) die in zowat alles de tegenpool is van zijn schoonpapa, hangt er een beetje bij. Jammer, want hoewel hij met dezelfde staatsrechtelijke kaders te maken heeft, wekt hij de indruk sympathiek en inte-

ger te zijn, iemand over wie ik graag wat meer had willen lezen (zie *De AS* 88 over prins Claus' kritiek op het multinationale bedrijfsleven!). (HR)

Han Hansen, De Koning komt! De toekomst der Oranjes en de ministeriële verantwoordelijkheid; Van Gennep, Amsterdam 1993; 151 p.; f29,50.

Harry van Wijnen, De prins-gemaal. Vogelvrij en gekooid; Balans, Amsterdam 1992; 318 p.; f45,-

ONTWIKKELING

'Student Aid' is een Belgische organisatie die sinds 1986 probeert om Belgische studenten (en naar ik aanneem: ook anderen) te interesseren voor de Derde Wereld. Men streeft daarbij naar het bijbrengen van interesse en respect, niet zo zeer naar het wekken van medelijden. Dat maakt dat Student Aid een organisatie is, die kritisch staat ten opzichte van de meer traditionele ontwikkelingsorganisaties (die ook in België bepaald niet dun gezaaid zijn).

Deze kritische houding blijkt onder meer uit de onlangs verschenen bundel *Het orkest van Titanic* dat Student Aid onlangs het licht deed zien. Hierin onder meer het indrukwekkende essay 'De val der engelen, waarom ontwikkelingsorganisaties falen' van Dirk Barrez, waarin de auteur aantoont dat Derde Wereldorganisaties keer op keer de belangen van de armsten in de derde wereld ondergeschikt maken aan de belangen van de eigen organisatie.

Een must deze bundel, die zeker ook voor het denken over ontwikkeling in Nederland relevant is. Een essay van Hans Achterhuis, dat eerder in Vrij Nederland verscheen en in de bundel werd opgenomen, wijst daar al op. (CB)

Hans Achterhuis e.a., Het orkest van de Titanic, werken aan andere noord-zuid verhoudingen, VUB-press/Student Aid, Brussel 1993, 216 p.; f29,90.

Beste lezer(es),

Traditiegetrouw vragen we op deze plaats uw aandacht voor het Steunfonds van De AS. Ook in 1994 zijn we weer aangewezen op uw solidariteitsbijdrage. Stort daarom met gulle hand op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. Momenteel hebben we een exploitatietekort van circa 1500 gulden. Met uw hulp kan De AS uit de rode cijfers komen! Het jaar 1993 hebben we afgesloten met een bedrag van ƒ4497,- aan steunbijdragen, waarvoor veel dank!

Enige weken na het verschijnen van dit speciale dubbelnummer over België komt het EERSTE JAARBOEK ANARCHISME van de pers. De uitgave van dit jaarboek is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Ferdinand Domela Nieuwenhuisfonds en van de Vereniging Onderzoek en Verzet tegen Armoede, beide gevestigd in Amsterdam. Vanzelfsprekend hopen we ook in de komende jaren dergelijke jaarboeken te kunnen uitbrengen, maar dit zal grotendeels afhankelijk zijn van de verkoopcijfers van deze eerste uitgave.
Bestel daarom vandaag nog een exemplaar door 20 gulden over te maken op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle, met vermelding van de titel.
Redactie en administratie De AS

Eric Goeman	*EEN WITLOFMONARCHIE IN DE GREEP VAN HET POPULISME*
Aat Brand en Cees Bronsveld	*EEN KONING IN KOLONIALE ZAKEN EN DE GEVOLGEN DAARVAN*
Thom Holterman	*FEDERALE STRUCTUUR: EEN STAP IN LIBERTAIRE RICHTING*
Roger Jacobs	*VLAAMSE GROENEN TUSSEN PARLEMENTARISME EN BASISDEMOCRATIE*
Jan Moulaert	*GRENZEN AAN DE ANARCHIE. ANARCHISME IN BELGIË 1880-1914*
Francis Faes	*HEDENDAAGS ANARCHISME IN BELGIË*
Joop van Holsteyn	*LOUIS PAUL BOON: EEN TEDERE ANARCHIST?*
Machteld Bakker en Cees Bronsveld	*IN MEMORIAM WIM VAN DOOREN*
Marli Huijer en Jaap van der Laan	*IN MEMORIAM GÉ NABRINK*
André de Raaij e.a.	*REACTIES & DISCUSSIES*
Cees Bronsveld	*BLADEREN 28*
Dick de Winter e.a.	*BOEKBESPREKINGEN*

Prijs *f 12,50*